

\*\*\*

С.В.Кульчицький\*

## ЗАКОНОМІРНОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (КОРОТКІ ТЕЗИ)\*\*

У тезах, які хронологічно охоплюють радянську добу, проаналізована еволюція встановленого В.Леніним політичного режиму. Стверджується, що в ході еволюції під впливом викликів часу істотно змінювалися характер взаємодії вищих інститутів радянської влади і форми її взаємовідносин із поневоленим суспільством. Разом із тим еволюція влади не позначилася на її природі, яка завжди залишалася диктаторською. Перша спроба реальної демократизації політичного режиму в СРСР під час горбачовської «перебудови» закінчилася розпадом самої КПРС, яка здійснювала диктатуру, а також комуністичного ладу і зовнішньої (країни Центрально-Східної Європи) та внутрішньої (союзні республіки) радянської імперії.

1. Радянська влада впливала на життя і свідомість трьох поколінь українських громадян. Тільки тепер сформувалося вільне від неї покоління. Питання про ставлення до цієї влади людей, які прожили в СРСР вагомую частку свідомого життя, мусить бути предметом серйозного наукового аналізу. Аналізувати політичний режим, який відомий під маскувальним поняттям радянської влади, треба від встановлення більшовицької диктатури у 1917 р. до конституційної реформи 1988 р., що повернула суспільству верховенство над державою і поставила КПРС у рамки закону.

Вожді Комуністичної партії прагнули довести *urbī et orbī*, що їхній політичний режим є радянською, тобто робітничо-селянською владою. Навряд чи потрібно відмовлятися від звичного словосполучення. Однак слід розуміти, що «влада Рад» (назва цих організацій у множині завжди писалася в радянські часи з великої літери) була насправді диктатурою вождів ленінської «партії нового типу». Партія тричі міняла назву, але не змінювала суті аж до 1988 р. Коли КПРС перетворилася на звичайну політичну партію, вона стала непотрібною навіть своїм вождям.

Хоч радянська влада не змінювала своєї сутності сім десятиліть, вона все-таки еволюціонувала. Характер еволюції обумовлювався викликами часу і змінами в суспільстві, які не в останню чергу були результатом її діяльності. У Національній академії наук України під керівництвом акад. В.Литвина виконується з 2007 р. науковий проект «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності». Автор цих тез має намір поставити низку принципових питань щодо характеру еволюції вищих інститутів радянської влади, які почали досліджуватися учасниками проекту.

2. Незалежна Україна прийняла символіку придушеної більшовиками УНР, стала на шлях ринкових реформ і почала демократизувати суспільно-політичний лад. Проте елементи радянського способу життя і мислення відмирають надто повільно. Окремі сфери життя (наприклад, охорона здоров'я, освіта, житлово-комунальне господарство) залишаються в майже нереформованому стані.

\* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

\*\* Стаття є скороченим варіантом книги, яку видасть Інститут історії України НАНУ у серії публікацій 2007–2008 рр., присвячених методологічним проблемам 15-томної «Історії українського народу». Редакція «УІЖ» запрошує фахівців із порушеної у статті проблеми до дискусії на сторінках журналу.

Повільні темпи входження України в будовану на ринкових засадах європейську цивілізацію пояснюються як тим, що державотворчий процес міг розвиватися тільки на радянському матеріалі, так і тим, що його очолили представники старшого покоління політиків – цілком радянського за вихованням і ментальністю. Лише тепер розгорнулася природна зміна політичних еліт.

Щоб покінчити з минулим, треба його розуміти, а з цим не все гаразд. Переважна більшість громадян ставиться до недавнього минулого по-винниченківському емоційно, «з бромом». Раніше комуністичний спосіб життя відкидали, тому що на етапі системної кризи він здавався нестерпним. Проте ті ж самі люди, якщо вони незадовільно влаштувалися у новому житті, починають згадувати радянську владу з ностальгією. Вона всіх тримала в шорах, але (слід віддати їй належне) забезпечувала мінімальні потреби кожного.

Нечіткість уявлень про радянську владу позначається на якості конституційного процесу та на здатності громадян дотримуватися норм уже затвердженого Основного закону. Історична пам'ять українського постгеноцидного суспільства все ще не звільнилася від примар минулого. Блискавичний відхід компартійної номенклатури від символіки та інших зовнішніх форм радянського способу життя зовсім не засвідчував того, що в ній на початку 90-х рр. відбулася зміна ідеологічних орієнтирів. Керівники усіх рангів пристосовувалися до реальної дійсності, і не більше. Незабаром після того, як Верховна Рада України вийшла з-під опіки КПРС, її керівники вирішили заснувати власний друкований орган. У січні 1991 р. почала виходити парламентська газета «Голос України». Замість звичного гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» було обране інше: «Владу – Радам!» Воно з'явилося на першій сторінці газети тільки у 2000 р., під час «оксамитової революції» в парламенті.

Чи полегшила процес лікування історичної пам'яті українського суспільства наявність у складі України західних областей? Населення цих областей і українська діаспора в країнах Заходу (яка формувалася переважно з нього) відіграли колосальну роль у пострадянському державотворчому процесі. Однак характер цього процесу визначала посткомуністична номенклатура східних областей. Вона прагматично використала діячів, які називали себе націонал-патріотами, хоч не поділяла їхньої ідейно-політичної платформи. Та націонал-патріоти самі винні в тому, що не знайшли себе в сучасному політичному житті, як це доводить занепад Народного руху. Проголошуючи себе патріотами, вони немовби твердили, що всіх інших громадян України так називати не годиться.

Аналіз еволюції радянської влади є актуальним. Українські політики повинні уявляти собі той фундамент, на якому починався і триває державотворчий процес. Історія комуністичного будівництва в багатонаціональній радянській імперії, й особливо в Україні, де вона набула вкрай трагічні форми, повинна бути відомою всьому людству.

3. Солідарність поколінь формується природним шляхом і становить запоруку єдності суспільства. У нас, однак, вона розмита неоднорідністю історичної пам'яті. Останнім часом спалахнула дискусія, яка прямо стосується поставленої в цих тезах проблеми: чи була радянська влада в Україні окупаційною?

Збереглося чимало свідчень чільних представників радянської влади, починаючи із самого В.Леніна, про окупаційний характер нав'язаного Україні більшовицького режиму і необхідність його українізації\*\*\*. Українізація була здійс-

---

\*\*\* У телеграмі головному Червоної армії І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р. В.Ленін так пояснював необхідність тимчасового насадження радянських органів влади в національній оболонці: «З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця

снена, незгодні з «робітничо-селянською» владою були винищені, новонароджені покоління – виховані в повазі до оманливих цінностей комунізму.

Радянська влада завжди залишалася окупаційною для населення західних областей УРСР. Воно не забуває перших наслідків «визвольних походів» Червоної армії в 1939–1940 рр., коли сотні тисяч людей були репресовані, а тисячі ув'язнених – розстріляні при панічному відступі у 1941 р. Воно не забуває жорстоку війну радянської влади проти власних громадян у першому повоєнному десятилітті, коли було репресовано півмільйона людей. Проте мало хто з громадян східних областей погодиться з твердженням про окупаційний характер влади. У цих областях масові репресії пережили ті, кого вже нема в живих.

Слід зробити висновок, що для основної частини України влада була окупаційною (якщо є нагальна потреба вживати саме цей термін) тільки до завершення кампаній, пов'язаних зі створенням радянського ладу. Тобто, до того моменту, коли суспільство прийняло нав'язувані державою правила гри, у зв'язку з чим відпала потреба в масових репресіях. Така постановка питання зобов'язує подивитися (що й буде зроблено далі), як виникала й еволюціонувала радянська влада. Можливо, що тоді поняття окупаційності влади відпаде само собою.

Ідентифікація радянської влади як влади окупаційної з неминучістю ставить питання про національність окупанта. Ті, хто наполягає на такому визначенні, не сумніваються щодо цього: окупувала Росія! Радянську владу вони називають «советською» і вживають в українських текстах російські аббревіатури владних структур: СССР, УССР, ГПУ, НКВД, КГБ та ін.

Історик не може ігнорувати очевидних фактів, що йдуть у річищі цієї концепції, але обмежуватися тільки ними не варто. В Україні ради виникали у 1917 р. переважно у великих містах, промислових центрах і на фронтах, тобто в місцях зосередження значних мас неукраїнського населення. Є приклади, коли ради виступали як учасники українського визвольного руху. У цілому, однак, вони, як і загальноросійські партії, були в українських губерніях виразниками інтересів Російської (Русской) революції. Породжені цією революцією військово-політичні сили вели між собою на території України війну, яку слід назвати громадянською. Одночасно кожна з них вела війну і з породженням національної революції – Українською Народною Республікою. Цю війну потрібно кваліфікувати як міжнаціональну. Обидва типи війн недоцільно називати міждержавними, тому що держави, які народилися під час розпаду імперії, у тому числі ленінська «державо-комуна», перебували в стадії становлення. А поняття окупації, як правило, пов'язане з міждержавними війнами.

Українське суспільство було менш поляризованим, ніж російське. Війна між гетьманцями і петлюрівцями вичерпалася, по суті, одним серйозним боєм під Мотовилівкою, тоді як кровопролитні війни між білогвардійцями і червоноармійцями тривали роками. Проте обидві національні спільноти не були відділені одна від одної державними кордонами впродовж сотень років. Тому національний чинник у революції відступав на другий план порівняно із соціальним. Поразка УНР обумовлена насамперед тим, що українські селяни піддалися облудній більшовицькій пропаганді. Лідерам національної інтелігенції, яка очолювала визвольний рух і створила УНР, довелося обирати між еміграцією (М.Грушевський), союзом із більшовиками (боротьбисти) і союзом з Ю.Пілсудським (С.Петлюра).

*обставаина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставици наші війська були б поставлені в окупованих областях (підкреслено автором – С.К.) у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів.» (Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.37. – С.224).*

Більшовизм спромігся скористатися людським і матеріальним потенціалом центральних регіонів Росії, щоб поглинути її національні окраїни. Але створена ним «держава-комуна» виявилася такою ж тюрмою для росіян, як і для всіх інших народів колишньої імперії. Те, що Російська радянська республіка стала «першою серед рівних», загальної картини не змінює.

Із викладеними положеннями можна погоджуватися або сперечатися – це залежить від підходів до термінології. За всіх умов треба усвідомити, що громадяни України і Росії мають різну історичну пам'ять і різні підходи до оцінки подій та явищ вітчизняної історії, яка в кожній із цих країн – своя. Більше того, громадяни України теж мають різну історичну пам'ять. Особливо це треба усвідомити державним службовцям. У кожного з них своє бачення минулого залежно від віку, місця народження та інших обставин особистого життя. Нав'язувати це бачення іншим при ігноруванні просвітницької роботи – справа невдячна. Тим більше, що різниця в історичній свідомості існуючого покоління українських громадян, які проживають на Заході і Сході, є об'єктивною.

4. Російська (Русская) і Українська революції відбувалися на території українських губерній одночасно. Кожна з них, як і будь-які інші революції, мала два обличчя – соціально-економічне і національне. Неможливо уявити собі, щоб Російська революція була лише загальноросійською, тобто знеособленою в національному відношенні. Тому важко погодитися з твердженням про те, що національне обличчя Російської революції проявлялося винятково у революціях на окраїнах – Українській, Білоруській тощо.

Можна сказати навіть більше. Історія свідчить, що революції відбуваються в країнах, де традиційне суспільство розкладається внаслідок розвитку ринкових відносин і формування національних спільнот. Нації в багатонаціональних країнах завжди прагнуть до звільнення від імперських пут, тобто до створення власної держави. Тому сили, винесені на поверхню політичного життя Російською революцією, перебували у непримиренній суперечності з силами, які представляли Українську революцію. Загальноросійські партії прагнули зберегти єдність царської імперії після падіння самодержавства, а українські – створити національну державу свого народу.

Націєтворчий процес в українському суспільстві відставав від західноєвропейських темпів, як і на всій території Східної Європи. Роль своєрідного холодильника відігравали три імперії – Російська, Австро-Угорська й Османська. Важко визначити сукупний ефект впливу, здійснюваного на український націєтворчий процес царським урядом, який не вважав українців народом, існуючим окремо від росіян. З одного боку, культивований урядом «комплекс малоросійства» гальмував формування української нації. З іншого боку, русифікаторські заходи уряду були викликом, який стимулював розгортання національного руху.

В українських землях обох імперій розгортався культурницький рух, який формував єдину національну свідомість. Незважаючи на державний кордон, у Росії й Австро-Угорщині формувалася єдина українська нація. Після падіння імперій були утворені демократичні держави, які об'єдналися у січні 1919 р. в єдину соборну Українську Народну Республіку. Хай це об'єднання виявилось ефемерним, але воно було декларацією про наміри.

Політичні сили, які опинилися при владі в Петрограді після падіння самодержавного ладу, взяли в багнети революції в національних окраїнах. Змушений іти на поступки у переговорах із Центральною Радою під тиском українізованих частин царської армії, Тимчасовий уряд прагнув домогтися якнайменшого ступеня її автономії при максимальному обмеженні території, на якій вона допускалася. Центральна Рада поклала в основу визначення територіальних

меж України етнографічний принцип – дев'ять губерній, де переважало українське населення. Навпаки, Тимчасовий уряд покладав в основу автономії України історичний принцип – п'ять губерній, територія яких була приєднана до Російської держави у 1654 р.

Раднарком спочатку дотримувався ідентичної з Тимчасовим урядом позиції у питанні про те, як позначити Україну на географічній карті. Однак він швидко погодився з кордонами, визначеними Центральною Радою. Принципова зміна позиції була викликана прагненням встановити в Україні радянську владу шляхом переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад. Це засвідчують переговори по прямому проводу, що відбулися 30 листопада 1917 р. між представником ЦК УСДРП М.Поршем і членом київського обласного комітету РСДРП(б) С.Бакинським, з одного боку, та наркомом у справах національностей у Раднаркомі Й.Сталіним, з другого. Наполягаючи на негайному скликанні Всеукраїнського з'їзду рад, Сталін так окреслював територію, з якої ради повинні були надіслати делегатів: «На нашу думку, взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно, з Центральною Українською радою. Коли Рада відмовиться працювати з вами в цій справі, що є для нас малоімовірним, то скликайте його без Ради»<sup>1</sup>. Ми бачимо, що Сталін назвав чотири губернії з дев'яти, і три з них відносилися до числа тих, які Тимчасовий уряд і Раднарком не вважали українськими: Одеська (Херсонська), Харківська і Катеринославська. Причина зрозуміла: на території східних і південних губерній налічувалося значно більше рад, і вони були більшою мірою більшовизовані. Доленосне для громадян України питання про кордони центральний уряд позитивно розв'язав тільки тому, що прагматично підходив до відновлення імперії. Всі радянські державні утворення перебували під контролем Петрограда, а питання про кордони всередині контрольованої території вважалося другорядним.

По-іншому ставилася проблема кордонів, коли йшлося про нерадянську Україну. У цій же розмові з Бакинським Сталін обурювався Третім Універсалом Центральної Ради, яка нібито «анексує нові губернії»<sup>2</sup>. Мова йшла про те, що УНР утворювалася у складі дев'яти російських губерній із переважаючим українським населенням.

5. В.Ленін заявив про намір будувати «державу-комуну» у «Квітневих тезах», тобто відразу після повернення з еміграції в революційну Росію. Чи можна на цій підставі зробити висновок про наявність комуністичної складової серед рушійних сил Російської революції?

Так само як лідери інших соціалістичних партій, Ленін твердив про наявність двох етапів у революції – буржуазно-демократичного і пролетарського. Пролетарська революція була синонімом соціалістичної, але термін «соціалізм» мав різне смислове наповнення. Західноєвропейські соціалісти, так само як російські меншовики, під ним розуміли обернення частини національного доходу на користь найменш захищених верств суспільства або на загальні потреби соціуму. Натомість більшовики називали соціалізмом ліквідацію приватної власності на засоби виробництва з негайним наступним запровадженням комуністичного, тобто позаринкового виробництва і розподілу.

Вожді більшовиків розрізали живу тканину Російської революції на дві окремі – буржуазну і пролетарську. Відрізана частина, яку назвали Жовтневою революцією, була акуратно зшита з нав'язаною суспільству комуністичною «революцією згори», що відбулася в 1918–1938 рр. У 1917 р. ніхто не мав уявлення, не виключаючи вождів більшовиків, про те, як будувати «державу-комуну». Створювали її методом проб і помилок. Те, що було побудовано ціною колосальних жертв, істотно відрізнялося від первинного задуму.

Міф про Жовтневу соціалістичну революцію, яка нібито була цілком відмінна від буржуазної Лютневої – один із найбільш стійких у свідомості колишніх радянських людей, у тому числі професійних істориків. Дві революції в одному році сприймаються як аксіома, хоч практична потреба в такому міфі давно зникла. «Документальна спадщина двох революцій 1917 року в Росії» – так назвали організовану Федеральним архівним агентством з участю РАН та інших відомств міжнародну наукову конференцію (Москва, 27–28 вересня 2007 р.).

Єдиною ланкою, яка пов'язала революцію 1917 р. із більшовицькою «революцією згори», були ради робітничих і солдатських депутатів. Вони народилися в 1917 р., стали ініціаторами повалення самодержавства, але в процесі більшовизації змінили свою природу, після чого були використані як інструмент для здійснення комуністичних перетворень.

Російська революція істотно відрізнялася від попередніх революцій, які ламали зашкарублі структури традиційного суспільства і розчищали шлях для розвитку заснованого на ринкових відносинах громадянського суспільства. Ця революція була ініційована, перш за все, соціальними силами, ворожими самій ідеї класового миру і громадянського суспільства. В атмосфері класового протистояння, загострених випробуваннями світової війни, створилася сприятлива ситуація для розгортання діяльності більшовицької партії, яка будувала свою програму на ідеях революційного марксизму. Гасла більшовиків частково збігалися з радянськими, що дозволило їм завоювати вплив у радах, захопити з їхньою допомогою владу і перетворити ради на органічну частину власної партії. Через кілька місяців після захоплення влади більшовики почали свою власну, комуністичну «революцію згори».

6. Зовнішня оболонка комуністичної ідеї нагадувала християнську, внаслідок чого церква сприймалася керівниками більшовиків як конкурентна для «держави-комуни» структура. Завдяки цілеспрямованій пропаганді комуністична ідея захопила багатьох, і не в останню чергу через те, що пастирі обіцяли гармонію і щастя тільки у потойбічному світі, а вожді – за життя. Для досягнення щасливого життя при комунізмі називалися в різні часи невеликі строки – від 5 до 20 років.

Прагнення ошчасливити людей поширювалося у вождів не тільки на населення власної країни, а й на весь світ. Парадоксально, але якраз у 1980 р., який М.Хрущов за два десятиліття до того назвав кінцевою датою побудови комунізму (в пропагандистському значенні цього терміна – як суспільства, в якому розподіл матеріальних та культурних благ відбувається за потребами), організатори Московської олімпіади обрали її символом п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля.

У країнах, які опинялися під контролем комуністів, «світле майбутнє» завжди залишалося за горизонтом. Життєвий рівень населення різко погіршувався, тому що ресурси перебували під контролем керівників держави, а вони мали власні уявлення про те, як їх треба розподілити. Опір диктатурі, яка позбавляла людину політичної й економічної свободи, нещадно придушувався, що призводило до колосальних жертв. Терор у його різних формах був не випадковістю, спричиненою конкретними обставинами місця і часу, а постійним методом державного управління. Обставинами місця і часу викликалися тільки короточасні спадахи гіпертерору, які супроводжувалися ув'язненням або загибеллю мільйонів людей. Таким був терор голодом в Україні 1932–1933 рр. або Великий терор 1937–1938 рр.

Комуністичні перетворення у кожній із країн мали національні відмінності, але їх соціальна суть була всюди однаковою: ліквідація приватної власності на засоби виробництва й одержавлення всіх сфер суспільного життя. Внаслідок

цього поневолені комунізмом країни ставали схожими одна на одну і несхожими на всі інші. Вражаюча межа пролягла посередині двох націй – німецької і корейської. Східна Німеччина уже два десятиліття інтегрована в ФРН, але все ще істотно відрізняється від інших земель.

Науковці з різних країн, які присвятили себе дослідженню комунізму (в реальному значенні цього терміна), об'єднали зусилля, щоб створити цілісну узагальнюючу працю. Так у Франції з'явилася у 1995 р. «Чорна книга комунізму». Перекладена на багато мов, вона розійшлася по всьому світу. Зокрема, у 1999 р. з'явився її російський переклад<sup>3</sup>. У книзі розповідається про злочини комуністичних режимів на трьох континентах – в Європі, Азії і Латинській Америці. На палітурку винесена підсумкова цифра жертв комунізму – 95 млн осіб. У написано-му С.Куртуа заключному розділі під короткою назвою «Чому?» є багато глибоких узагальнень. Проте цей розділ, як і вся книга, яку створювали здебільшого прибічники у минулому комуністичної ідеї, не дає переконливих відповідей на запитання: чому комунізм нерозривно пов'язаний із терором, у тому числі оберненим проти носіїв комуністичної ідеї?; чому суспільство виявилось безпорадним перед організаторами масового терору?; чому радянська влада стала недієздатною саме тоді, коли перестала зустрічати будь-який опір? Без відповідей на ці питання книга залишається нагромадженням жаків, а не аналітичним дослідженням.

Люди, які народилися і досягли похилого віку за радянської влади, не схильні малювати той період суцільною чорною фарбою. Вони можуть назвати безліч нюансів тогочасного життя, які робили його змістовним, і не тільки тому, що були тоді молодими і повними сил. Виходячи з безсумнівно диктаторської природи радянської влади, іноземні дослідники не розуміють джерел такої ностальгії. А нам, кого радянська влада виховувала з дитячих років, нелегко розібратися в суті явищ, покритих багатопаровою полудою пропаганди. Вивчаючи радянське минуле, нам треба постійно звертатися до самих себе, вичавлюючи по краплині прищеплені з дитинства стереотипи.

Не підлягає сумніву, що радянська влада була багатоликою. З одного боку, вона не тільки здавалася, але й насправді була для кожного громадянина доступною, повсякденно необхідною і закоріненою в усі сфери його життя (навіть інтимні!). Із другого боку, вона холоднокровно і розраховано, з дотриманням необхідних маскувальних засобів могла позбавити всякої їжі мільйони людей, щоб загасити бунтівний потенціал українського села, вже давно голодуючого внаслідок вилучення державою хліба.

Уявлення радянських громадян про пануючу в їх країні систему влади не виходили за межі лєнінської промови «Що таке Радянська влада?», записаної з пропагандистською метою на грамофонну платівку у березні 1919 р. Невелика, на одну сторінку тексту, ця промова закінчувалася на оптимістичній ноті: «Радянська влада є шлях до соціалізму, знайдений масами трудящих і тому – правильний і тому – непереможний»<sup>4</sup>.

Знаючи вже пройдений лєнінською партією шлях, можна погодитися з оцінкою непереможності радянської влади, але тільки тому, що вона знищила в суспільстві всі політичні сили, здатні боротися з нею. Не можна погоджуватися з тим, що шлях до соціалізму і комунізму був знайдений масами трудящих. Але не варто звинувачувати вождя партії більшовиків у помилці. Це – не помилка, бо він добре знав, що ідея «держави-комуни» народилася в його власній голові і лише потім була імплантована у суспільну свідомість.

У наші дні радянську владу все частіше починають називати компартійно-радянською, тому що вона являла собою сполучення диктатури компартійних комітетів і влади рад. Під час горбачовської «перебудови» Г.Попов запропонував для означення радянської влади інший термін – «командно-адміністративна система». Інколи він використовується й досі.

Компартійно-радянську систему влади називають тоталітарною, об'єднуючи її з італійським фашизмом і німецьким нацизмом. У принципі це правильно, але із суттєвим уточненням: властива тоталітаризму цілковита залежність суспільства від держави поєднувалася в СРСР із глибоким проникненням державних інститутів в народну товщу. Феномен державосупільства, який виникав внаслідок цього, забезпечив життєвість радянської влади упродовж багатьох десятиліть. Її не можна було повалити, тому що в соціально атомізованій країні не могли виникнути незалежні від влади організаційні структури, окрім невеликих підпільних груп. Тому вона існувала аж до вичерпання свого життєвого ресурсу. Крах радянської влади виявився одночасно крахом нав'язаного суспільству соціально-економічного ладу, а також створеної на території царської Росії та інших країн Центрально-Східної Європи радянської імперії.

7. Розробляючи теорію комуністичної революції, Ленін вважав основною руйнівною силою майбутніх перетворень «партію нового типу», побудовану на засадах «демократичного централізму». Однак досвід революції 1905 р. змусив його приділити пильну увагу і радам.

Голова російського уряду С.Вітте та вождь більшовиків В.Ленін однаково серйозно підійшли до оцінки жовтневої політичної кризи 1905 р., але зробили протилежні висновки. Під тиском Вітте Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи й обмежував власну владу запровадженням парламенту – законодавчої Державної Думи. Ленін же закликав перетворити всеросійський політичний страйк у збройне повстання, в ході якого розраховував створити мережу рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного. Майбутній радянський уряд, за заявою Леніна, повинен був поповнюватися представниками непролетарських прошарків. Проте вони мусили бути революціонерами, а не лібералами. Хто ж мав здійснювати селекцію за ознакою їхньої революційності на виборах у ради робітничих і селянських депутатів? Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що виключне право на це має авангард робітничого класу, під яким він розумів власну партію. Це означає, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політичної сили, яка монополює пропонувала виборцям власні кандидатури. Більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Влітку 1907 р. цар видав без згоди Думи (що означало державний переворот) новий виборчий закон, який знаменував собою повернення до самодержавної форми правління. Згідно з цим законом, на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство – не більше чверті. Виборці від робітників дістали право направити в Думу депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях, у тому числі в Україні – у Катеринославській і Харківській. В очах мас парламентська форма організації влади виявилася цілком скомпрометованою. Не дивно, що під час революційної кризи в лютому–березні 1917 р. вони негайно утворили власні класові організації – ради. Є авторитетне свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення рад робітничих і солдатських депутатів. На VII екстремому з'їзді РКП(б) у березні 1918 р. він заявив: «В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло»<sup>5</sup>.

Після падіння самодержавства в Росії утворилася коаліція ліберальних і соціалістичних партій. Попри гострі міжпартійні суперечності, конституційні демократи (кадети) знайшли спільну мову з найбільш впливовими серед трудящого населення соціалістичними партіями – соціал-демократами (меншовиками) і соціалістами-революціонерами (есерами) у найголовнішому питанні – щодо орга-



нізації влади. Протилежної позиції дотримувалися тільки більшовики. 4 квітня 1917 р. В.Ленін обнародував документ «Про завдання пролетаріату в даній революції», відомий як «Квітневі тези». У ньому висувалося гасло «Вся влада – Радам!» Ленін був переконаний, що більшовики завоюють в цих органах більшість, внаслідок чого влада рад стане диктатурою його партії. Становище, яке склалося після Лютневої революції, він характеризував як «двовладдя», тобто переплетіння влади буржуазії (Тимчасовий уряд) і революційних мас (ради). Але тільки більшовики поставилися до рад як до влади. Інші політичні партії вважали їх тимчасовими організаціями, поняття «двовладдя» для них не існувало.

На конференції РСДРП(б) у квітні 1917 р. вождь більшовиків визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»<sup>6</sup>. На відміну від інших партій, більшовики не бажали покладатися на «формальну волю більшості». Під час виборів до Установчих зборів, які відбувалися вже після жовтневого перевороту, вони зібрали в Росії менше 24% голосів, а в українських губерніях під управлінням Центральної Ради – тільки 10%<sup>7</sup>. Установчі Збори становили загрозу для більшовиків і Раднаркому розігнав їх після першого засідання, що відбулося 5–6 січня 1918 р. Відтоді виборчі кампанії проводилися під наглядом компартійних функціонерів. Перші вільні вибори були проведені тільки у 1989–1990 рр.

У радянській історіографії підкреслювалася народність гасел більшовиків. Але більшовики прорвалися до влади, коли відмовилися від комуністичних гасел і взяли на озброєння радянські гасла Російської революції. Перетворившись на урядову партію, вони за допомогою негайно створеної організації чекістів вицистили з рад конкурентні партії і фактично злилися з ними. Зливаючись із партією, в якій вся влада зосереджувалася завдяки принципу «демократичного централізму» у керівництва, ради зникли як незалежна політична сила. Разом із тим вони стали владою на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування. Зберігаючи в собі оболонку рад і називаючи власну диктаторську владу радянською, партія Леніна діставала можливість заглибитися в народні низи.

Носієм диктатури більшовики називали пролетаріат. Разом із тим вони стверджували, що державною формою диктатури пролетаріату є ради, а революційним авангардом пролетаріату – їхня партія. З поєднання цих двох тверджень випливало, що в радянській Росії була встановлена диктатура партії більшовиків. Це була своєрідна, ніколи не бачена раніше диктатура. Після злиття з радами РСДРП(б) перетворилася на державну структуру, але зберегла зовнішній вигляд партії. Чисельність її почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором. Членська масовка була «передавальним пасом» від вождів до народних низів. Керівні партійні діячі, які не входили в Центральний комітет, теж були лише провідниками диктатури. Номінальними її носіями були члени ЦК, але в різні епохи реальна влада в країні могла належати, залежно від історичних обставин, не всьому ЦК як корпоративному органу, а лише певній частині чекістів («колективному керівництву») чи навіть одній людині. За всіх обставин радянська система влади залишалася колективною. Поява на певний час одноосібного диктатора не суперечила її олігархічній природі.

Компартійні комітети брали на себе лише невелику частину державних функцій. Левова частка безпосередньої управлінської роботи покладалася на виконком ради. Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала за собою політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції.

Радянська влада була формально поділена на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Та вона не відрізнялася від звичної для підданих царя самодержав-

ної форми правління. Радянські органи влади були поділені на законодавчі (з'їзди рад аж до Всеросійського, а з 1922 р. – Всесоюзного) і виконавчі (виконавчі комітети рад аж до Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету і Раднаркому СРСР та раднаркомів союзних республік). Однак закони (декрети, постанови) приймалися переважно виконавчими органами влади, після чого затверджувалися на з'їздах рад. Як правило, прийняттю законів по радянській лінії передувало прийняття таємних або гласних рішень щодо їх змісту партійними органами.

Своєю радянською частиною компартійно-радянський владний тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з низів. Робітничо-селянське походження стало ознакою вищої соціальної якості, подібно тому, як до революції такою ознакою вважалося дворянське походження. Своєю компартійною частиною владний тандем був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови на принципах «демократичного централізму» керівники і вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоча останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог.

Коли партія перетворилася на державну, однією з важливих функцій парткомів стало «радянське будівництво», тобто створення мережі рад із контрольованим складом депутатів. Наскільки свавільно більшовики поводитися з елементарними вимогами демократії, показала практика «радянського будівництва» в Україні у перші місяці 1919 р. Щоб не допустити до влади союзників – українських лівих есерів, за якими йшло село, вони застосували абсолютні довільні норми представництва: на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость дістала право надіслати лише одного депутата (населення волості становило в середньому від 10 до 12 тис. осіб). По містах і фабрично-заводських поселеннях на з'їзд надсилали одного депутата від кожних 10 тис. осіб. Таким же правом користувався кожний полк або окрема частина Червоної армії (менше 1000 чол.)<sup>8</sup>.

За Конституцією 1918 р., Всеросійський з'їзд рад складався з представників міськкрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представників губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів<sup>9</sup>. В.Ленін доводив, що «робітничо-селянська» влада не може ґрунтуватися на рівності між робітниками і селянами, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари. Тобто, селяни були політично небезпечні для комуністів, поки залишалися «дрібною буржуазією». Вони не піддавалися нищенню, як велика буржуазія і тому їх треба було нейтралізувати включенням у радянську систему на нерівних із пролетаризованими верствами засадах.

В Україні, як бачимо, робітники і селяни мали в 1919 р. вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Причини однаково безправного становища робітників і селян треба шукати в тому, що відрізняло їх від червоноармійців: вони були місцеві, а червоноармійці – в основному приїшли. Приїшли апріорі не були пов'язані з українським визвольним рухом.

Владу радянських органів не слід вважати фальшивим фасадом, за яким приховувалася диктатура партії більшовиків. Ради перетворилися на всепроникну владу, нерозривно зрошену з організаційною структурою більшовицької партії. Саме вони надавали партії статус державної.

Диктатура системи «парткоми – радянські органи» трималася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання гасел, які партійні вожді вважали першочерговими. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефек-

тивним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків із масами більшовики не змогли б перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Питання про розмежування владних повноважень у системі «партія–ради» так розв'язувалося резолюцією VIII з'їзду РКП(б): «Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках радянської Конституції. Партія старається керувати діяльністю рад, але не замінити їх»<sup>10</sup>. Можливі тертя між двома апаратами влади попереджувалися простим засобом: будь-які ключові посади в радянських установах заміщувалися членами партії. Кваліфікація, досвід і компетентність посадових осіб бралися до уваги в другу чергу.

У житті, однак, бездоганність паперових схем перетворювалася на бюрократизм і сваволлю. Радянське суспільство підпорядковувалося не законом, а самовпевненим людям із партквитком і маузером, які керувалися «революційною законністю». Пов'язаність влади з народною товщею мала свої переваги, бо в народі було немало самородків, які за інших політичних режимів залишилися б незатребуваними. Та одночасно вона сприяла висуванню малокомпетентних, часто невідгодованих морально до виконання владних функцій керівників.

Головною вадою, яка органічно властива будь-якій формі диктатури, була тенденція до дедалі більшої концентрації влади на вищих щаблях ієрархічно будованої системи. Вся історія радянського суспільства свідчила про закономірність підміни виборних органів апаратними структурами. Підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади.

8. Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому людина стала залежною від держави, виявився потрібним фантастично розгалужений апарат. Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія більшовиків зазнала внутрішньої трансформації. Вона перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури.

У листопаді 1918 р. у системі влади з'явився надзвичайний орган, керований головою РНК В.Леніним – Рада робітничої і селянської оборони. Показово, що в ньому ніхто не представляв партію безпосередньо, але всі відомства й організації очолювали керівні діячі РКП(б). У перший склад Ради Оборони увійшли Й.Сталін (від ВЦВК), Л.Троцький (від Реввійськради), Л.Красін (від Надзвичайної комісії з постачання Червоної армії), В.Невський (від наркомату шляхів), М.Брюханов (від наркомату продовольства), Г.Мельничанський (від профспілок). Рада здійснювала координаційні функції, об'єднуючи військову діяльність всього державного апарату. Вона могла виносити рішення про оголошення тих або інших регіонів країни на воєнному стані або в стані облоги, про перехід всієї повноти влади від рад у руки ревкомів. Від імені Ради або з її санкції проводилися мобілізації в армію.

У квітні 1920 р. Рада Оборони була реорганізована в Рад Праці й Оборони (РПО). Цей орган влади теж спочатку мав надзвичайний статус і працював під безпосереднім керівництвом Леніна. Від грудня 1920 р. йому було надано статус комісії Раднаркому. РПО не мала свого апарату і користувалася апаратом РНК. По радянській лінії право скасовувати її рішення мали ВЦВК і РНК.

Коли управління ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або залишити посаду. Через це радянський апарат став за короткий строк майже тотожним партійному. РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх у разі потреби на найбільш відповідальних посадах. За даними обслідування 1923 р., в УСРР серед дев'яти голів губвиконкомів налічувалося двоє «некорінних» більшовиків – колишній боротьбист Г.Гринько і колишній есер К.Федотов. Два з дев'яти губко-

мів партії теж очолювали вихідці з інших партій – колишній меншовик Б.Магидов і боротьбист І.Мусульбас. На менш відповідальних посадах вихідців з інших партій було більше. Вони очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів. 16 секретарів окружних парткомів із 48 вступили в РКП(б) з інших партій у 1917–1919 рр.<sup>11</sup>

РКП(б) у внутріпартійному житті спочатку зберігала залишки демократизму. Делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали працівники, які користувалися найбільшим авторитетом у місцевих організаціях. З'їзд справді був верховним органом партії, тому що визначав склад Центрального комітету.

ЦК РКП(б) прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою організацією. Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення. Особливо протестувала фракція «демократичного централізму». Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін домігся від з'їзду прийняття резолюції «Про єдність партії». Ця резолюція забороняла фракції та угруповання. Двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих зі свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це зазначило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК РКП(б)У звернулося до губпарткомів із циркуляром, в якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК РКП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним згідно із засадами «демократичного централізму» перед центральними партійними органами, воно скористалося резолюцією «Про єдність партії» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед собою<sup>12</sup>.

На відміну від царського самодержавства, компартійно-радянська система влади не мала в собі самій освяченої церквою та історичною традицією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Носієм диктатури був Центральний комітет – сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи. У ЦК, обраному VIII з'їздом партії (березень 1919 р.), налічувалося 19 осіб (з України тільки Х.Раковський). У ЦК, обраному IX з'їздом (квітень 1920 р.), налічувалося ця ж кількість осіб (з УСРР – Артем (Ф.Сергеев) і Х.Раковський). X з'їзд (березень 1921 р.) обрав 25 членів ЦК (з УСРР – Артем, Г.Петровський, Х.Раковський, М.Фрунзе). XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР – Г.Петровський, Х.Раковський, М.Фрунзе, В.Чубар)<sup>13</sup>.

Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, тому що прийнята у липні 1918 р. Конституція не містила в собі навіть згадки про існування державної партії.

В олігархічній системі влади проблема реального лідерства розв'язується або у боротьбі, або шляхом домовленостей. Поки засновник партії, політичної системи і держави міг виконувати свої функції, боротьби за владу на більшовицькому Олімпі не виникало. Це не означало, що В.Ленін не зустрічав опозиції. Опозиція існувала не як усвідомлений виклик його авторитету, а як матеріалізація відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв. Зокрема, дуже серйозні опозиційні настрої виникли під час укладення Брестського миру і в ході профспілкової дискусії.

У профспілковій дискусії йшлося про роль і місце профспілок у системі влади. Л.Троцький вніс у цю дискусію гостроту, що її опоненти сприйняли як виклик лідерству Леніна. Вожді сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах (платформі) і звернулися до партійних організацій із вимогою визначитися. Вибори делегатів на з'їзд проводилися по платформах. Під час виборів на з'їзд троцькісти зазнали нищівної поразки. Тих, хто співчував Троцькому, назвали троцькістами. Переможці відразу перетворили троцькізм на ідеологічну течію, яка нібито протиставила себе ленінізму.

Після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри влади – політбюро та оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру. Оргбюро готувало матеріали для розгляду на політбюро, рішення якого вважалися рішеннями Центрального комітету, і самостійно розглядало менш важливі питання, зокрема, кадрові. Рішення оргбюро, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро, автоматично ставали рішеннями ЦК. Із виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) означав концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах влади. Значення Центрального комітету в системі влади зменшилося хоча б у тому, що періодичність його засідань у повному складі (пленумів) скоротилася з двох на місяць у 1919 р. до одного на два місяці у 1921 р.

Відбувався й переплив влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Парткоми, починаючи від Центрального комітету, перебирали на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, унаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все, секретарів. Завдяки специфіці організаційної побудови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі – ЦК, а точніше – в його субцентрах.

Первинний склад політбюро ЦК налічував п'ять осіб – Л.Каменев, М.Крестинський, В.Ленін, Й.Сталін і Л.Троцький. Персональні зміни у головному більшовицькому штабі відбулися через два роки і були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. Людину Троцького Крестинського вигнали з політбюро, а на його місце поставили керівника Комінтерну Г.Зінов'єва. Звільнене місце кандидата в члени політбюро ЦК, яке посідав Зінов'єв, віддали переведеному з України в центральний партійний апарат В.Молотову. У квітні 1922 р. ЦК РКП(б) поповнив політбюро О.Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником у Раднаркомі, і М.Томським, який очолював профспілки. У такому складі політбюро ЦК проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті В.Леніна, було обрано М.Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро ЦК двоє були одночасно членами політбюро – Крестинський і Сталін. У перший склад оргбюро увійшла також О.Стасова – відповідальний секретар ЦК. Функції секретаря тоді були суто технічними, Стасова навіть не входила до складу ЦК. Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р. було вирішено мати трьох секретарів, у тому числі відповідального, яким став Крестинський. Членство його в політбюро й оргбюро надало посаді відповідального секретаря політичний, а не технічний характер.

Після X з'їзду РКП(б) посаду відповідального секретаря зайняв В.Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р. Ленін заснував посаду генерального секретаря і реформував секретаріат ЦК. Засідання його стали регулярними, а головна функція полягала у підготовці матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро ЦК. Квітневий (1922 р.) пленум ЦК вирішив, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету.

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату (у 1952 р. секретаріат поглинув всі функції оргбюро, внаслідок чого воно було ліквідоване), а

також на принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, партійна реформа 1922 р. не призвела до появи в ЦК третього субцентру влади. Але вона явно зміцнила допоміжний субцентр, тобто оргбюро, а також його главу – генерального секретаря ЦК.

Посилення значення одного із субцентрів ЦК було можливе за рахунок послаблення значення іншого субцентру. Однак суміщення посад внесло корективи в цей очевидний висновок. Якби на посаді генерального секретаря затвердили колишнього відповідального секретаря Молотова, комбінація мала б технічний характер. Молотов, однак, залишився другим секретарем, а генеральним став Сталін – член обох субцентрів ЦК із моменту їх утворення.

Поки в політбюро ЦК перебували обидва вожді – Ленін і Троцький, посада генерального секретаря була другорядною. Для обох мало неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний у роботі найвищого партійного органу. Троцький раніше Леніна потурбувався, щоб в оргбюро ЦК працювали його люди. Коли він зазнав поразки в дискусії про профспілки, Крестинський та його підлеглі були звільнені з оргбюро, і Ленін організував роботу ЦК так, як йому було потрібно.

9. 26 травня 1922 р. В.Ленін зазнав першого удару хвороби, внаслідок чого на кілька місяців втратив можливість впливати на діяльність органів влади. За його відсутності на перший план в партії висувалася фігура Троцького. З метою протидії йому Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «тріюку». Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому працівників на відповідальні посади в партійному апараті.

На порозі смерті Ленін зрозумів, що для забезпечення стабільності влади потрібні організаційні реформи. Він запропонував збільшити кількість членів ЦК РКП(б) до 50–100 осіб за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу. Це могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало протистояння Троцького і Сталіна. Він також запропонував перетворити пленуми ЦК, які збиралися за регламентом один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною Робсельінспекції, розширеної на 75–100 нових членів. Поповнити РСІ вимагалось робітниками і селянами, які добре проявили себе в контрольній роботі<sup>14</sup>.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань обох вищих органів партії правами партконференції різко обмежувало компетенцію неформальних субцентрів вищої влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро і секретаріат втрачали право самостійного розв'язання політичних питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це робилося на конференціях та з'їздах, але й поточні питання.

Критикувати засновника партії ніхто не наважився, але й випускати зі своїх рук владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників компартійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати за допомогою ленінської постанови «Про єдність партії» опозиціонерів у політбюро та інших керівних органах партії.

На чолі компартійно-радянської системи влади в Харкові стояв, як і в Москві, голова уряду. Десяток губпарткомів, з'єднаних в один кулак, – партійну

організацію України, завжди користувався підвищеною увагою у Кремлі. За статутом РКП(б), величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж губпартком. Але на чолі її стояв Х.Раковський – старий друг Л.Троцького. Пануюча в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В.Чубаря. Раковському було запропоновано перейти на дипломатичну роботу.

У жовтні 1923 р. Троцький звернувся з листом до ЦК і ЦКК РКП(б), в якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. Цей лист підписали 46 провідних діячів партії, в тому числі ті, хто в цей час або раніше працювали в Україні – В.Антонов-Овсієнко, Є.Бош, Я.Дробніс, Г.Пятаков, Х.Раковський, Т.Сапронов, Рафаїл (Р.Фарбман), Т.Харечко та ін. У заяві 46-ти зазначалося, що партія все більше поділяється на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і членську масу, яка не бере активної участі у політичному житті. Стверджувалося, що секретарі парткомів під диктовку оргбюро ЦК РКП(б) штучно підбирають склад конференцій та з'їздів, у результаті чого останні перетворюються на розпорядчі наради партапарату.

Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутріпартійного життя, явно несумісній із диктатурою партії в суспільстві. Усі розуміли, що до початку протиборства зі Сталіним Троцького цілком влаштовувало всевладдя компартійного апарату. Тому Сталін досить легко добився засудження заяви 46-ти у партійних комітетах. У жовтні і грудні 1923 р. відбулися розширені засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. На обох засіданнях проти засудження виступив тільки нарком внутрішніх справ УСРР І.Ніколаєнко. Через кілька днів після другого засідання ЦКК КП(б)У наклала на нібито авторитетного наркома, якому підпорядковувалася й міліція, партійне стягнення із звільненням із роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і бешкетування в районній міліції». Доля цього наркома служила уроком для тих, хто намілювався підтримати Троцького<sup>15</sup>.

Остаточна поразка Л.Троцького визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція прийняла рішення посилити вербування в партію робітників із виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів. Через кілька днів помер В.Ленін, і кампанія була оголошена «ленінським призовом». Чергова масова вербовка була здійснена з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 – січні 1928 рр. («жовтневий призов»).

Поділ РКП(б) на апаратну меншість і багатомільйонну членську масу розпочався після її приходу до влади, але посилювався в середині 20-х рр. Масовими призовами і регулярною вербувальною роботою апарат на чолі з генеральним секретарем ЦК створював «під себе» цілком нову організаційну структуру. Поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього складу за соціальним походженням і життєвим досвідом. Державна партія розділилася на дві майже не сполучних одна з одною організації: будовану у формі середньовічного ордену малочисельну внутрішню партію і масову зовнішню партію. Правлячій олігархії зовнішня партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б), а з грудня 1925 р. – ВКП(б) в інструмент влади, надаючи їй вигляд звичайної політичної партії. По-друге, зовнішня партія була першим із «передавальних пасів» (поряд із радами, профспілками, комсомолом та ін. організаціями) від влади до населення. Без них диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався апарат.

**10.** Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі конструкції не ма-

ли особливого значення, тому що за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дозволяла будувати національну радянську державність, не ставлячи під загрозу централізований характер держави, яку більшовики заново створили після розпаду Російської імперії. Опанована ними країна могла існувати навіть у вигляді формально незалежних від Кремля держав.

Ленінська національна політика відпрацьовувалася і випробовувалася в Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинення УНР. Після громадянської війни В.Ленін мав намір позбавити радянську Україну незалежного статусу і перетворити її на автономну республіку Російської Федерації. Виявилося, однак, що радянську державність цінували навіть в українських компартійно-радянських колах. Наприкінці 1920 р. з ініціативи Леніна радянська Росія і радянська Україна уклали договір про воєнний і господарський союз як рівноправні незалежні держави.

У 1921–1922 рр. опанована більшовиками колишня Російська імперія існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти (включаючи Далекосхідну Республіку) формально незалежних держав. У передостанній день 1922 р. була утворена єдина союзна держава. Щоб підкреслити рівноправність союзних республік, всі вони у складі нової федерації дістали рівні з Росією права. Серед інших фігурувало право на вільний вихід із СРСР. Як і попередня «договірна» федерація, Радянський Союз скріплювався не прописаною в конституціях диктатурою державної партії. Цього було досить.

Відразу після утворення СРСР головним змістом національної політики була проголошена коренізація, український різновид якої дістав назву «українізація». Цю політику не слід ідеалізувати. Головним у ній було укорінення радянської влади в українському середовищі. Коренізація переслідувала мету змусити чекістів, професорів і пропагандистів перейти на мову того населення, у середовищі якого вони працювали. Однак радянська кампанія коренізації не могла не зближуватися у певних вимірах з українізацією, яку здійснювали національні уряди. Спільним знаменником для обох типів українізації – національного і радянського – була дерусифікація. Переслідувану сотні років рідну мову українці тепер почули у школах і закладах культури.

Сталін звернув особливу увагу на підпорядкування собі великої групи губпарткомів, очолюваних харківським субцентром влади. Із часом його перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. – генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е.Квірінг, хоч той добре прислужився при усуненні Х.Раковського з України<sup>16</sup>. Ця посада після відходу Леніна від справ стала і в центрі, і в республіках першою в системі влади. У квітні 1925 р. українським генсеком був призначений один із найближчих співробітників Сталіна – Л.Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виконувалися не тільки з Москви, а й із Харкова. У результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У у боротьбі спочатку з Л.Троцьким, потім з «ною опозицією» (Л.Каменев і Г.Зінов'єв), надалі – з об'єднаною опозицією (Л.Троцький, Л.Каменев і Г.Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з так званим «правим ухилом» у компартійному керівництві (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський), якою супроводжувалася у 1928–1929 рр. відмова від непу. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Зовнішнім проявом лідерства Сталіна стали персональні зміни у складі політбюро ЦК. Пленум ЦК, обраного XIV з'їздом ВКП(б) 1 січня 1926 р., перевів у кандидати Л.Каменева і поповнив склад політбюро людьми Сталіна: М.Калініним, В.Молотовим і К.Ворошиловим. У 1926 р. із політбюро ЦК були виведе-



ні Г.Зінов'єв і Л.Троцький, із кандидатів у члени політбюро – Л.Каменєв. Склад політбюро поповнив Я.Рудзутак. На пленумі ЦК, обраного XV партз'їздом у грудні 1927 р., в політбюро був введений В.Куйбишев. На пленумі ЦК, обраного в липні 1930 р. XVI партз'їздом, із політбюро був виведений М.Томський і введені Л.Каганович, С.Кіров та С.Косіор. Грудневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК вивів із політбюро О.Рикова і ввів Г.Орджонікідзе. Отже, на кінець 1930 р. політбюро ЦК складалося з десяти осіб: Й.Сталіна (стаж перебування – 12 років), М.Калініна (5), В.Молотова (5), К.Ворошилова (5), Я.Рудзутака (4), В.Куйбишева (3 роки) і новообраних – Л.Кагановича, С.Кірова, С.Косіора, Г.Орджонікідзе. Уперше до вищого керівного органу ВКП(б) був обраний представник партійної організації національної республіки – С.Косіор<sup>17</sup>.

Хоч Сталіну вдалося у 20-х рр. витіснити з політбюро ЦК усіх своїх противників, він ще залишався тільки «першим серед рівних». Крім того, його персональна диктатура була досить специфічною. Маючи не менше влади, ніж російські царі-самодержці, він повинен був, як кожний інший член партії, виступати делегатом на черговий партійний з'їзд, а на самому з'їзді – обиратися таємним голосуванням до Центрального комітету. Потім на пленумі ЦК, обраного з'їздом, йому доводилося турбуватися, щоб його обрали саме на ту посаду, яка давала йому «безмежну», за виразом Леніна, владу. Щоправда, це обрання проводилося вже відкритим голосуванням, і за звичаєм, найстаріший віком член ЦК пропонував своїм колегам на затвердження кандидатуру генерального секретаря. Завжди існувала теоретична можливість назвати інше прізвище, і що потім? У системі влади, побудованій Леніним, панувала не людина, а посада.

11. Злам непу і перемога над «правим ухилом» у політиці ЦК ВКП(б) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М.Бухаріна і Й.Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В.Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломісні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»<sup>18</sup>. Керована новим вождем, партія знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згорання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом на засадах контрактизації.

Партія здійснювала нову економічну політику через радянські органи влади. Ці органи приймали закони, лише узгоджені попередньо в політбюро ЦК ВКП(б). Та в умовах штурму партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади.

Ключове значення для наступних подій, аж до голоду 1932–1933 рр. у Радянському Союзі, мав законотворчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) продовольчий податок. Постановою ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактизації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади – комуністичні. У цій постанові контрактиція розглядалася як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом». Щоб замінити товарообмін продуктообміном, треба було позбавити селян економічної незалежності, тобто об'єднати їх у залежні від влади колгоспи. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначали-

ся темпи колективізації по регіонах, а 30 січня цього ж року – таємну постанову про заходи з ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації.

Одночасно з колективізацією розгорталася індустріалізація СРСР. Започаткований XIV партз'їздом у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження у травні 1929 р. першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва у промисловості були істотно прискорені серією постанов ЦК ВКП(б).

Починаючи з 1930 р., у промисловості встановлювалися неможливо високі планові завдання по виробництву і капітальному будівництву з репресуванням тих керівників, які відставали від інших. На XVI партз'їзді Сталін заявив: «Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів»<sup>19</sup>.

Політика «підхльостування» (термін самого Сталіна), яка у промисловості реалізувалася у вигляді встановлення надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Упродовж 1930–1932 рр. держава, всупереч прийнятим нею ж постановам про регулювання норм хлібозаготівель по регіонах, забирала у колгоспів практично весь вирощений урожай. Частина його поверталася пізніше, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосподарського розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і селян викликало на початку 30-х рр. глибоку економічну кризу і колосальне політичне напруження. Щось подібне спостерігалось тільки зимою 1920–1921 рр., перед запровадженням непу. З метою попередження соціального вибуху в Україні, яка голодувала другий рік поспіль, Сталін здійснив зимою 1932–1933 рр. конфіскацію під виглядом хлібозаготівель усіх селянських продовольчих запасів. Це призвело до голодомору.

Застосування терору у страхітливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) були істотно зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» від 19 січня 1933 р. економічні відносини між містом і селом були переведені на принципово інші засади. Держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізувати її у вільній торгівлі після сплати фіксованого натурального податку. Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, але в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена «особистою» власністю.

Сталінська «революція згори» здійснювалася шляхом масового терору. Той, хто не схвалював «генеральної лінії» Кремля на «соціалістичне будівництво», наражався на репресії. «Хто не з нами, той проти нас!» – таким було найбільш поширене гасло сталінської епохи. Лестощами і загрозами Сталін змусив Максима Горького перетворитися на популяризатора терору. 15 листопада 1930 р. одночасно в «Правде» і в «Известиях ВЦИК» з'явилася стаття М.Горького «Якщо ворог не здається, його знищують». Це гасло стало доповненням попереднього.

У грудні 1931 р. Сталін зустрівся з німецьким письменником Емілем Лядвигом, і той у розмові зауважив: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу відчуває страх, боязнь перед Радянською владою, і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади»<sup>20</sup>.

Сталін не підтримав цього судження, але й не потурбувався переконати письменника у протилежному. Інтерв'ю без усяких купюр було опубліковане в центральному органі ЦК ВКП(б) – журналі «Більшовик». Страх і ненависть культивувалися владою. Вони допомагали Сталіну перетворювати Радянський Союз в індустріально могутню країну ціною неймовірних жертв, і вони ж були гарантією міцності його диктатури.

**12.** Номенклатурна частина партії була опорою сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські і профспілкові апарати, могли не турбуватися про своє становище, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг. Але вони мали служити вождю вірою і правдою. Одночасно внутрішня партія становила протипагу органам державної безпеки, які теж будувалися як середньовічний орден – на засадах суворої ієрархічної підпорядкованості і залізної дисципліни. Керівництво централізованою системою органів політичної поліції Сталін замкнув на собі. Партійним і радянським органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися.

Непричетна до реальної влади зовнішня партія разом із профспілками і комсомолом повинна була тримати в полі зору держави кожну окремо взятую людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувався спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) для непомірно роздутого апарату державної безпеки. Кожний з її агентів мав свою мережу сексотів, створювану, як правило, залякуванням.

Формування ВКП(б) здійснювалося в основному шляхом масових наборів. Щоб попередити проникнення в партію «небажаних елементів», проводилися локальні і «генеральні» чистки. Найбільша за весь час існування КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським голодомором. Тоді Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою у здійсненні терористичної політики<sup>21</sup>.

У прийнятій під диктовку голови надзвичайної хлібозаготівельної комісії в УСРР В.Молотова постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. зазначалося: «Оскільки в ряді сільськопарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т.п., що на ділі перетворює таких комуністів і партосередки в агентуру класового ворога, і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від більшовицько-середняцьких колгоспних мас, – ЦК і ЦКК КП(б)У постановляють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру партії в рядах трудящих»<sup>22</sup>. 10 грудня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про генеральну чистку партії. В УСРР з червня до грудня 1933 р. ця кампанія здійснювалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934 р. до січня 1935 р. – у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях, а також у Молдавській АСРР. Результати чистки оголосив голова ЦКК КП(б)У К.Сухомлин на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. Чистку пройшли 267 907 осіб, з партії було виключено 51 713 (19,3 %) <sup>23</sup>.

У липні 1934 р. був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ. Об'єднане державне політичне управління увійшло в новий наркомат як Головне управління державної безпеки. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало наркомати. При НКВС створювалася Особлива нарада – орган, наділений правом виносити в адміністративному (позасудовому) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до п'яти років. Майже одночасно в радянське законодавство було запроваджено

статтю про зраду Батьківщини, до якої відносилися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися розстрілом, члени сімей підлягали ув'язненню на строк від п'яти до десяти років. Країну готували до вибуху гіпертерору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлено тільки через два дні опитуванням). Звідси видно, що секретар президії ЦВК СРСР А.Єнукідзе, чий підпис стояв під зловісною постановою, спілкувався тільки зі Сталіним.

Згідно з постановою, строк розслідування терористичних актів обмежувався десятьма днями, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки по справах про державні злочини скасовувався. Особлива нарада та інші позасудові органи («двійки» і «трійки») при загальному спрощенні порядку судочинства різко розширили технічні можливості репресій.

Вбивство Кірова використали, щоб продовжити «генеральну чистку» партії в інший спосіб – у вигляді перевірки партійних документів і обліку документів. Нова кампанія розтягнулася до вересня 1936 р. На весь цей час прийом у партію припинявся. Кількісний склад ВКП(б) істотно скоротився. Найбільших втрат зазнала українська партійна організація. На 1 квітня 1937 р. у КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січня 1933 р.<sup>24</sup>

25 вересня 1936 р. Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та іншим членам політбюро ЦК із Сочі телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику і змінити керівництво органами державної безпеки. Наступного дня на вимогу Сталіна наркомом внутрішніх справ був призначений М.Єжов.

Винищення або ізоляція «антирадянських елементів» проводилися за спеціальними наказами по НКВС СРСР, нумерація яких починалася з двох нулів (найвищий гриф секретності). Кожний наказ підлягав попередньому затвердженню політбюро ЦК ВКП(б). Зокрема, були підготовлені накази по «куркулях», які повернулися в місця попереднього проживання з дозволу влади або нелегально, по репресуванню «німців-фашистів», поляків, «харбінців» (тобто колишніх працівників Китайсько-Східної залізниці, які повернулися в СРСР після її продажу). У другій половині 1938 р. Великий терор припинився. 24 листопада цього ж року Єжов був звільнений із посади наркома внутрішніх справ і незабаром репресований.

В УРСР органи державної безпеки в 1937–1938 рр. заарештували 265 669 осіб. У ці два роки були розглянуті справи 198 918 осіб. 62% від цієї кількості були розстріляні, 34,7% – відправлені у виправно-трудові табори ГУЛАГу, 2,1% – ув'язнені в тюрмах, 0,5% – засуджені до заслання, 0,3% – звільнені<sup>25</sup>.

На Україну припала приблизно п'ята частина арештів і розстрілів, що відповідало її питомій вазі серед населення СРСР. Але Сталін нещадно розправився з керівництвом республіки. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом КП(б)У у червні 1937 р., 56 були оголошені ворогами народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10.

Якщо в українській історіографії 20-ті рр. називають національним відродженням, то 30-ті рр. – «розстріляним відродженням». Чим пояснити цю різницю у ставленні кремлівських можновладців до України? Українська радянська державність мерехтіла на межі буття і небуття, але завжди була загрозою для

Кремля. Побудова держави у вигляді федерації союзних республік із правом виходу кожної з них зі складу Радянського Союзу мала на меті знищити ґрунт для розгортання національного руху. Але радянські органи користувалися цілком реальними владними повноваженнями, у тому числі в національних республіках. Хоч ці повноваження могли паралізуватися партійними комітетами, вони становили загрозу для диктатури. Чим більше українізувалася радянська влада в Україні, тим більшою ставала загроза перетворення фіктивної національної державності на реальну.

У 20-х рр. перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність в УСРР із часом стане реальною. Лідер впливової у Західній Україні партії націонал-демократів Д.Левицький у газеті «Діло» (лютий 1925 р.) писав: «На радянській Україні росте, міцнішає і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності». Та цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін закріпив за собою вакантне місце вождя державної партії, УСРР опинилася в епіцентрі репресій. Існування найбільшої національної республіки на кордоні з Європою він тепер сприймав як виклик. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою – превентивні репресії. Услід за спрямованим проти українських селян терором голодом посланець Сталіна П.Постишев розгорнув планомірне винищення української інтелігенції. Постгеноцидна Україна стала безпечною для Кремля. У 1934 р. Сталін дав згоду на перенесення столиці УСРР із пролетарського Харкова в національний центр – Київ.

Масова «зачистка» 1937–1938 рр. стала заключним акордом сталінської «революції згори». Влада наскрізь пропала соціальне середовище в Україні. У республіці практично зникли соціально-економічні і політичні структури дорадянського часу. Залишалося тільки тероризоване й атомізоване населення, яке перебувало у цілковитій матеріальній залежності від держави.

**13.** На відміну від повністю репресованого у 1937–1938 рр. політбюро ЦК КП(б)У, вище компартійне керівництво у 30-х рр. залишалося більш-менш стабільним. Чисельний склад політбюро ЦК ВКП(б) між 1930 і 1939 рр. скоротився з 10 до 9 осіб. За цей час у вищому партійному керівництві збереглося основне ядро у складі п'яти осіб – Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович, К.Ворошилов і М.Калінін, вибуло п'ятеро і увійшло четверо осіб. В основному ядрі провідну роль у репресіях відіграли Молотов і Каганович. Ворошилов добре прислужився в організації репресій у Червоній армії, які істотно послабили обороноздатність країни. М.Калінін був декоративною фігурою, яка уособлювала парадне конституційне обличчя компартійно-радянської системи влади.

Вибуття зі складу політбюро ЦК мало тільки одну причину – смерть. Природною смертю в січні 1935 р. помер В.Куйбишев. С.Кірова застрелили, Г.Орджонікідзе застрелився сам, С.Косіора і В.Чубаря розстріляли. Показово, що розстріляли тільки представників КП(б)У, хоч обох відкликали з України на відповідальну роботу в центр задовго до арешту. Поповнилося політбюро ЦК А.Андрєєвим (в лютому 1932 р.), А.Мікояном (у лютому 1935 р.), А.Ждановим і М.Хрущовим (затверджені пленумом ЦК, що його обрав у березні 1939 р. XVIII партз'їзд).

Всі члени політбюро ЦК були висуванцями Сталіна і маріонетками в його руках. Разом із тим вони були функціонерами великого масштабу, здатними самостійно організувати діяльність відомств і територій. Розв'язуючи державні питання в межах своєї компетенції, вони вже спілкувалися не стільки між собою на офіційних засіданнях політбюро ЦК, скільки безпосередньо з генсеком та його

го технічними помічниками і апаратом<sup>26</sup>. Найбільш відповідальні рішення часто оформлялися в протоколі політбюро ЦК заднім числом і нерідко – опитуванням. Часто вождь реалізував свої задуми без офіційної постановки питання на політбюро ЦК і з людьми, які не входили до складу політбюро. Членство в політбюро все-таки являло собою парасольку, яка захищала від чекістських репресій. Але вже кандидати в члени політбюро ЦК не мали такого відносного імунітету. Постишев, який здобув сумну славу палача української інтелігенції, і одіозний Єжов лягли під каток чекістів, щоб зняти кров зі сталінського френча.

За страхітливі злочини 30-х рр. несуть відповідальність не тільки Сталін і декілька його підручних. Колосальна країна стала безпомічною і паралізованою в руках кривавого диктатора через те, що в ній панувала радянська влада.

Зовнішнім зрізом радянського політичного життя в СРСР був конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебували в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали закони і здійснювали поточне управління, враховуючи накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Узурпація владних функцій рад відтворювалася при кожному оновленні їх складу. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. З метою збереження диктатури були розроблені виборчі процедури, які дозволяли штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійній приналежності, демографічним ознакам тощо.

Виборчими дільницями вважалися підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок, підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою «випадання» зі списків виборців. Прямі вибори проводилися тільки в місцеві органи влади. Всі з'їзди рад від волосних (з 1923 р. – районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів відпрацьовувалися до виборів у партійних комітетах відповідного рівня.

У лютому 1935 р. у газетах було опубліковане коротке повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести у порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Всесоюзний з'їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й.Сталіна. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і вер-

ховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби зі спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї. У програмі РКП(б) 1919 р. вказувалося і на те, що «деяка» перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» верствами села є тимчасовою. Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою при формуванні органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі і не могли стати нею у парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг» навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про Комуністичну партію, яка «являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»<sup>27</sup>. Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затверджував новий Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться «найближчим часом». Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка виявилася потрібною, щоб належним чином підготувати до виборів номенклатуру і самих виборців. «Революція згори» повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою. «Зачистка» мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механізмом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії сваволею генсека.

Після прийняття нової Конституції СРСР виявилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням «ручної» системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори являли собою величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ–НКВС. Він потребував підтримки з боку апарату. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла із собою для них нова Конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах – шляхом дальшого розгортання державного терору. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти в ситуації, створеній генсеком, мусили згоріти у вогні терору. Бажаючих зайняти їхні місця не бракувало.

У лютому–березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Це був майже відвертий заклик до бунту проти керівників із великим, часто дореволюційним партійним стажем.

Заклик вождя не дав істотних результатів. Під час перевиборів партійних комітетів, проведених за вказівкою секретаріату ЦК ВКП(б) у березні–квітні 1937 р., старі кадри здебільшого залишилися на своїх посадах. Тоді чистку партійних органів взяв на себе НКВС СРСР на чолі з М.Єжовим.

Лютнево–березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. У ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних.

Було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, які точилися під час обговорення проекту нової Конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу.

Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою у бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть»<sup>28</sup>. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Та вона мала прихований смисл. Відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала тестом на лояльність режиму.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавалися у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах усі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції. У розпал репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

**14.** У другій половині 30-х рр. остаточно склалася економіка, яку називали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами із зовні, від планово-директивних органів. Проте бувають часи, коли цінується не ефективність виробництва, а його мобілізаційний потенціал. На відміну від ринкової, командна економіка дозволяла державі зосереджувати максимальну кількість людських і матеріальних ресурсів на виконанні обмеженої кількості цілей.

У квітні 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про створення Комітету оборони СРСР при РНК. Новий комітет замінив РПО СРСР, ліквідовану цією ж постановою, та спільну комісію політбюро ЦК і РНК з оборони, яка працювала від 1930 р. Він складався із семи осіб: В.Молотова (голова), Й.Сталіна, Л.Кагановича, К.Ворошилова, В.Чубаря, М.Рухимовича, В.Межлаука. Створювався розгалужений апарат Комітету оборони, який мав готувати на розгляд



питання мобілізаційного розгортання й озброєння армії, підготовки народного господарства до мобілізації<sup>29</sup>.

Після поразки Франції і посилення загрози війни з гітлерівською Німеччиною Сталін вирішив радикально трансформувати систему влади в її центральному ешелоні, у зв'язку з чим Комітет оборони втратив майже всі свої функції, якими був наділений при утворенні. У березні 1941 р. спільними постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР діяльність РНК була реорганізована, а його права істотно розширені. Утворювалося бюро РНК – орган влади, який мав всі права РНК, хоч не був передбачений Конституцією. Засідання бюро РНК мали проводитися раз на тиждень або частіше, тоді як засідання РНК – тільки раз на місяць. Членами цього органу стали В.Молотов, М.Вознесенський, А.Мікоян, М.Булганін, Л.Берія, Л.Каганович і А.Андреев. Бюро брало на себе основну частину функцій Комітету оборони, внаслідок чого склад останнього скорочувався до п'яти осіб. Завершальним етапом перерозподілу влади від політбюро ЦК до РНК (при персональному зрощуванні вищих компартійно-радянських інстанцій) було призначення у травні 1941 р. головою РНК Й.Сталіна. Заступником голови РНК СРСР і керівником зовнішньої політики СРСР ставав В.Молотов. Зазнав змін склад бюро РНК: його керівником ставав Сталін, першим заступником – Вознесенський, заступниками – Молотов, Мікоян, Булганін, Берія, Каганович, Андреев і Л.Мехліс. Членами бюро стали К.Ворошилов, перший секретар ВЦРПС М.Швернік, секретарі ЦК ВКП(б) А.Жданов і Г.Маленков. Комітет оборони був ліквідований<sup>30</sup>.

Ця реорганізація знаменувала собою не тільки фактичне злиття компартійного і радянського органів влади, але й відтіснення на другий план оточення Сталіна 30-х рр. На передній план виходили діячі молодшого покоління – А.Жданов, Г.Маленков, М.Вознесенський, Л.Берія. Політбюро ЦК ВКП(б) перестало існувати як регулярно діючий орган політичного керівництва.

Від 30 червня 1941 до 4 вересня 1945 рр. надзвичайним органом, який зосередив у собі всю повноту влади в СРСР, був Державний Комітет Оборони (ДКО). Його персональний склад виявився майже таким, як склад бюро РНК. У ДКО працювали всі члени колишнього бюро РНК, за винятком Андреева, Жданова, Мехліса і Шверніка. Внутрішня структура ДКО була спрощена порівняно з бюро РНК: голова, заступник голови (ним став Молотов) і семеро членів. Постанови ДКО мали силу законів воєнного часу. Всі партійні, радянські, військові, господарські і профспілкові органи мусили виконувати їх беззаперечно.

Стратегічне керівництво ДКО здійснював через Ставку Верховного Головнокомандування. На останньому етапі війни в цей орган входили Й.Сталін (голова), Г.Жуков (заступник голови), О.Василевський, О.Антонов, М.Булганін і М.Кузнецов. У ході війни зі складу Ставки випали діячі, які не показали себе з кращого боку у плануванні військових операцій і в керівництві військовими діями – С.Тимошенко (голова у першому складі Ставки), К.Ворошилов, С.Будьонний. За перевантаженістю від роботи в Ставці був звільнений В.Молотов, за хворобою – Б.Шапошников (він не дожив до кінця війни). У стратегічному керівництві Ставка ВГК спиралася на підпорядкований їй Генеральний штаб.

Для розгляду особливо важливих питань іноді скликалися спільні засідання політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і Ставки ВГК. Склад політбюро, сформованого після XVIII з'їзду ВКП(б), у роки війни не змінювався.

Керівництво СРСР зняло із себе машкару інтернаціоналістів і навіть ліквідувало Комінтерн. Щоб мобілізувати народи СРСР на боротьбу, воно почало апелювати до патріотичних, релігійних і національних почуттів. У пропаганді заборонена раніше тема національної державності. У 1944 р. була здійснена конституційна реформа: загальносоюзні наркомати оборони і закордонних справ перетворювалися на союзно-республіканські.

Коли обговорювалася перша Конституція СРСР, керівники України запропонували побудувати наркомати військових і закордонних справ як союзно-республіканські. Полемізуючи з Раковським, Сталін тоді заявив: «Ми створюємо не конфедерацію, а федерацію республік – одну союзну державу, яка об'єднує військові, закордонні, зовнішньоторговельні та інші справи»<sup>31</sup>. За Конституцією СРСР 1924 р. наркомати військових і закордонних справ залишилися загальносоюзними. І раптом у 1944 р. Сталін знову повернувся до питання, яке дискутувалося в 1922–1923 рр. Розв'язання його у позитивному плані ставало актуальним через важливі причини внутрішнього і зовнішнього характеру. Сталіна не турбувала та обставина, що країна може перетворитися з федерації на конфедерацію. СРСР не став справжньою федерацією і не міг бути конфедерацією, тому що скріплювався диктатурою державної партії, а не принципами, проголошуваними в конституціях.

У ході наступу, який розгорнувся після поразки вермахту під Сталінградом, радянські війська захопили частину території УРСР. Після невдалого наступу в районі Курська Німеччина остаточно втратила стратегічну ініціативу. Безпосереднім результатом Курської битви стало звільнення Харкова і Донбасу, вихід радянських військ на Дніпро. На порядку денному постало визволення Правобережної і Південної України.

Щоб використати патріотичні почуття українців, Сталін змінив акценти в національній політиці Кремля. До війни в СРСР культивувалася пропаганда патріотизму, але прояви національних почуттів неросіянами вважалися небажаними. Термін «націоналізм» наповнювався негативним змістом і служив майже синонімом сепаратизму. Через це патріотизм ставав казенним і не сягав глибин душі. Тепер же належало поєднати патріотизм із націоналізмом – якщо не термінологічно, то фактично.

У жовтні 1943 р. сталися події, які характеризували ці акценти. Місто Переяслав, де в 1954 р. була укладена угода про приведення Української козацької держави «під високу руку» царя Олексія Михайловича, перейменували на Переяслав-Хмельницький. Радянський уряд заснував орден Богдана Хмельницького – єдину державну нагороду з неросійським корінням. Чотири фронти, які вели бої на українській території, одержали назву Українських.

Для здійснення конституційної реформи існували й зовнішньополітичні причини. У рамках Тегеранської конференції Сталін зустрівся 29 листопада 1943 р. із Ф.Д.Рузвельтом. Президент США порушив питання про створення після війни світової організації, заснованої на принципах Об'єднаних Націй. Виконавчий орган цієї організації мав складатися з великих держав (СРСР, США, Велика Британія, Китай) та кількох представників від групи країн: двох європейських, двох азіатських, одного представника південноамериканських країн і одного – від британських домініонів. Рузвельт повідомив, що В.Черчілль незгодний із таким розподілом, тому що матиме тільки два голоси – Великої Британії і одного з домініонів. На цьому тема розмови перервалася<sup>32</sup>.

Через два місяці, 28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала коротке інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозиції Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР. Найбільшу сенсацію у цьому повідомленні являв собою сам факт скликання «чергового» пленуму ЦК ВКП(б), адже він був першим із початку війни і, як потім виявилось, єдиним за всю війну. Який зміст вкладався у поняття «розширення прав союзних республік», із газетного повідомлення не впливало. Та X сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання, що почала свою роботу в день скликання пленуму ЦК, ухвалила 1 лютого по доповіді Молотова справді сенсаційні закони: «Про утворення військових формувань Союз-

них республік та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський» і «Про надання Союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного у союзно-республіканський комісаріат».

4 березня 1944 р. у Києві відбулася VI сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Вона прийняла відповідні закони, які увійшли до Конституції УРСР. Указ президії Верховної Ради УРСР про утворення НКЗС УРСР був прийнятий ще 5 лютого на основі загальносоюзного законодавства. Головою нового відомства в українському уряді призначався письменник Олександр Корнійчук, який уже рік працював у Москві на посаді заступника наркома закордонних справ СРСР. 11 березня наркомом оборони УРСР був призначений командуючий військами Київського військового округу генерал-лейтенант Василь Герасименко.

Військові з'єднання і частини, які одержали офіційну назву «національних», створювалися відповідно до рішення ДКО від 13 листопада 1941 р. У роки війни були сформовані Естонський і Латиський стрілецькі корпуси, а також 22 дивізії і ряд окремих частин, особовий склад яких комплектувався переважно представниками однієї національності (азербайджанцями, вірменами, грузинами та ін.)<sup>33</sup>. О.Довженко сподівався, що такі з'єднання і частини формуватимуться і з українців. «Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу», – писав він у своєму щоденнику у червні 1942 р.<sup>34</sup> Проте Сталін не мав наміру утворювати українську армію навіть у форматі батальйону або роти.

Урочисто задекларований Наркомат оборони УРСР залишився на папері. Д.Мануїльський порекомендував В.Герасименку звернутися в Генеральний штаб за коштами для суто представницьких цілей – створення групи протоколу, придбання автомобіля і приміщення для прийомів, сформування роти почесного караулу. «Всі зазначені моменти зовнішнього представництва мають політичне значення», – зауважив він. Проте Герасименку відмовили у Генеральному штабі в асигнуваннях «через відсутність у Києві постійних військових представників»<sup>35</sup>.

Іноземні дипломати в Москві запитували в НКЗС СРСР, якими мають бути найближчі наслідки конституційної реформи. У відомстві Молотова таємниці з цього не робили. Як повідомляв Державному департаменту США американський посол А.Гарріман, 30 січня 1944 р. один із високопоставлених працівників НКЗС СРСР висловив у бесіді з ним думку про те, що за своїм державним устроєм СРСР незабаром наблизиться до Британської Співдружності<sup>36</sup>. Відповідаючи на запитання, чи можна налагоджувати дипломатичні відносини із союзними республіками, Молотов на прийомі в честь британського посла А.Керра 6 лютого 1944 р. вказав, що це мають вирішувати уряди союзних республік та іноземних держав<sup>37</sup>.

О.Корнійчук поставився до своєї місії серйозно. 9 лютого 1944 р. він представив М.Хрущову записку про основні напрями його діяльності. «Початком нашого виходу на міжнародну арену, як я вважаю, – писав він, – має бути встановлення дипломатичних відносин із Великобританією й США». У складі НКЗС УРСР Корнійчук вважав потрібним утворити відділи по країнах<sup>38</sup>. Та в Кремлі не поспішали давати на це згоду. У НКЗС УРСР були створені лише допоміжні структурні підрозділи. У липні 1944 р. Корнійчук був звільнений із посади. Наркомом закордонних справ УРСР і одночасно членом політбюро ЦК КП(б)У став Д.Мануїльський. Реальний вихід на міжнародну арену був пов'язаний для України тільки з утворенням Організації Об'єднаних Націй і бажанням Кремля мати в ній 17 голосів.

У серпні 1944 р. у передмісті Вашингтона Думбартон-Окс почала працювати міжнародна конференція, на якій розглядалися питання, пов'язані з утворенням

ООН. Голова радянської делегації А.Громико оприлюднив пропозицію свого уряду про членство в міжнародній організації 16 союзних республік, «які належать до категорії країн, що, як відомо, зробили найбільший внесок у спільні зусилля союзників під час війни»<sup>39</sup>. Союзники, однак, не підтримали цієї пропозиції. На Кримській конференції керівників трьох держав у лютому 1945 р. вдалося досягти єдності думок стосовно права вето для постійних членів Ради Безпеки ООН. У зв'язку з цим питання про членство всіх союзних республік втратило для Сталіна попередню політичну вагу. Конференція прийняла компромісне рішення про те, що УРСР і БРСР мають бути членами-засновниками ООН.

Війна з гітлерівською Німеччиною, яка ставила собі за мету побудувати імперію від Північного до Чорного морів на кістках населення окупованих територій, стала дарунком долі для радянської влади. Навколо Кремля змушені були згуртуватися всі народи Радянського Союзу, включаючи український. Наприкінці війни переважна частина Радянської армії складалася вже з людей, чие свідоме життя почалося після революції. Перемога у війні й вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали друге дихання сталінському режиму.

**15.** У повоєнний період надзвичайні органи влади були ліквідовані, але політичний режим не змінився. Сталін тримався при владі, використовуючи два незалежні один від одного апарати із сотнями тисяч виконавців-«гвинтиків» – ВКП(б) і МВС–МДБ. Зіштовхування конкуруючих структур давало можливість здійснювати чистки то в партійних, то в силових органах.

Діяльність політбюро ЦК ВКП(б) відновилося. У 1946 р. до його складу були введені Л.Берія і Г.Маленков. З урахуванням того, що в червні 1946 р. помер М.Калінін, чисельність цього органу влади збільшилася до 10 осіб. У лютому 1947 р. у політбюро увійшов М.Вознесенський, а в лютому 1948 р. – М.Булганін і О.Косигін. У березні 1949 р. Вознесенський був заарештований і пізніше розстріляний.

Сталін довгий час не скликав партійних з'їздів. Нарешті, у жовтні 1952 р. відбувся XIX партз'їзд, на якому партію в останній раз перейменували. З'їзд на пропозицію Сталіна збільшив склад політбюро ЦК з 11 до 25 осіб і поміняв назву цього органу: політбюро стало президією ЦК. Зростання кількості членів президії ЦК в 2,5 рази істотно зменшило політичну вагу кожного з них.

Смерть Сталіна у березні 1953 р. спричинила негайну регенерацію старого складу керівництва, хоча за ним залишилася нова назва – президія ЦК. Персональний склад керівництва визначило Спільне засідання пленуму ЦК, Ради Міністрів СРСР і президії Верховної Ради СРСР. Подаємо прізвища за порядком, визначеним Спільним засіданням (в дужках – кількість років перебування в складі вищого органу влади): Г.Маленков (8), Л.Берія (8), В.Молотов (29), К.Ворошилов (29), М.Хрущов (15), М.Булганін (6), Л.Каганович (24), А.Мікоян (19), М.Сабуров (2), М.Первухін (2)<sup>40</sup>.

Одразу визначилася трійка лідерів у складі Маленкова, Берія і Хрущова. Претенденти на роль верховного вождя на попередніх етапах політичної кар'єри були діяльними організаторами державного терору. Вони розуміли, однак, що зі смертю Сталіна масовий терор став неможливим із двох причин. По-перше, використовувати його міг тільки той, хто контролював усі три важелі влади: партійні комітети, починаючи від Центрального, радянську вертикаль, починаючи з Ради Міністрів, і органи безпеки, які були незалежні від партійного і радянського апаратів. По-друге, під час війни суспільство піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитету Сталін міг продовжувати політику превентивного терору. Таким авторитетом не володів жодний із наступників Сталіна. Тільки той, хто одягав тогу борця з терором, міг утвердитися при владі.

Трійка претендентів на сталінську владу мала різну вразливість у питанні про відповідальність за масові репресії. Хрущов краще за інших приховував свою участь у сталінських злочинницьких акціях. Берія після 1945 р. відійшов від керівництва МВС СРСР і у повоєнні роки керував створенням ракетно-ядерного потенціалу. Позиції Маленкова були найбільш вразливі: він перебував у повоєнні роки у вузькому оточенні Сталіна, займаючи відповідальні посади одночасно в партійному і радянському апаратах, і спеціалізувався на репресуванні номенклатури (серед його жертв був і М.Вознесенський).

У день смерті Сталіна Берія взяв на себе керівництво обома силовими міністерствами – МВС і МДБ. Маленков заволодів посадою голови Ради Міністрів, але зарезервував за собою й посаду секретаря ЦК. Оскільки ділили на трьох дві сталінські посади, голова секретаріату ЦК КПРС залишався невизначеним аж до вересня 1953 р. Хрущов працював, як і раніше, одним із секретарів ЦК. Через кілька днів після розподілу посад Хрущов змовився з Берія і в ультимативній формі запропонував Маленкову визначити коло своїх владних повноважень: або в радянській, або в партійній сфері. Маленков обрав радянську посаду й прорахувався. Усі звикли до того, що Сталін, маючи у своїх руках обидві вищі посади, надавав перевагу не політичній, а виконавській. Однак вождь міг собі це дозволити, а Маленков – ні. Диктаторська влада інституційно зосереджувалася в ЦК КПРС.

Упродовж березня–травня 1953 р. Л.Берія виступив із низкою ініціатив, розрахованих на здобуття популярності в суспільстві. Зокрема, він запропонував пом'якшити карне законодавство, провести широку амністію, припинити репресивну політику у західних областях України тощо<sup>41</sup>. Берія ставав небезпечним для інших членів «колективного керівництва», і в червні 1953 р. його усунули з політичного життя. Ця персональна акція мала інституційне значення: партійні комітети повернули собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, а в органах державної безпеки почалася чистка.

Ініціативу в кампанії, названій десталінізацією, перехопив Хрущов. Завдяки цьому він здобув популярність в країні, утвердився на посаді керівника секретаріату ЦК і спромігся, попри опір своїх політичних опонентів, включити у липні 1955 р. до складу президії ЦК двох своїх прибічників – О.Кириченка і М.Суслова. Цей склад вищого партійного керівництва організував роботу XX з'їзду КПРС.

XX з'їзд КПРС посів особливе місце в історії радянської доби. Він легітимізував розпочату наступниками Сталіна кампанію боротьби з «культу особи», тобто засудив одноосібну сталінську диктатуру. Засуджуючи сталінщину, з'їзд опосередковано визнав, що побудована Леніним система влади була нестабільною. У країні з незалежним від волі виборців політичним режимом колективне керівництво мало тенденцію виродження в одноосібну диктатуру. За цих умов держава і суспільство ставали іграшкою в руках тирана.

Період, який публіцисти услід за І.Еренбургом називали «відлигою», ще раз підтвердив нестабільність олігархічної влади та небезпеку подолання її сповзанням до одноосібного правління. У 1957 р. М.Хрущов унаслідок інтриг суперників опинився в меншості у президії ЦК КПРС і був усунутий із посади першого секретаря ЦК. Однак учасники змови забули, що президія ЦК – це лише неформальний орган влади, сконструйований Леніним для оперативного розгляду політичних питань. За партійним статутом влада між з'їздами належала ЦК. На пленумі ЦК, скликаному у зв'язку з політичною кризою, змовники були затавровані як «антипартійна група» й усунуті з політичного життя. Хрущов здобув можливість самостійно сформувати президію ЦК. З її складу виключили одразу п'ять осіб – Молотова, Кагановича, Маленкова, Первухіна і Сабурова. Булгачин залишився, але на початку 1958 р. Хрущов відібрав у нього посаду голови

уряду і забрав її собі. Як і Сталін, він об'єднав в одних руках керівництво партією й урядом.

Хрущов збільшив кількісний склад президії ЦК з 11 до 15 осіб. У цьому органі влади залишилися тільки четверо старих членів, всі інші були його висуваннями. Проте персональна диктатура за відсутності терору виявилася ефемерною. Висуванці першого секретаря ЦК КПРС дочекалися сприятливого моменту, щоб організувати змову, скликали у жовтні 1964 р. пленум ЦК, цілком справедливо звинуватили свого патрона у волюнтаризмі й відправили його на пенсію.

Два наступні десятиліття характеризувалися відмовою від реформ і були названі публіцистами епохою «застою». Олігархія продовжувала на міжнародній арені «холодну війну», покладаючись на залякування противника колосальним ядерним потенціалом. Однак країни Заходу вже пройшли індустріальну стадію розвитку і після Другої світової війни вступили в постіндустріальну фазу. Виявилось, що в умовах науково-технічної революції командна економіка безнадійно відстає від ринкової. Здатність зосереджувати величезні ресурси на вирішальному напрямі, яка дозволила Радянському Союзу економічно перемогти нацистську Німеччину, а в повоєнний період наздогнати й випередити США в ракетно-ядерній гонці, із часом вичерпалася. Країна борсалася в павутинні економічної та науково-технічної залежності від суперників у «холодній війні».

Енергетична криза 1970-х рр. у країнах Заходу й породжений нею потік нафтодоларів дозволив подовжити існування СРСР у nereформованому вигляді. Досить довго вождям КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільства життя. Коли ціни на енергоносії поповзли до низу, видимість стабільності зникла.

Епоху «застою» уособлювала фігура Леоніда Брежнєва. Це був політичний довгожитель, який влаштовував номенклатуру. На відміну від необачних наступників Сталіна, Брежнєв відмовився від претензій на роль одноосібного диктатора. Він виконував функції координатора, передбачені самою природою створеної Леніним системи влади. Пленарні засідання ЦК КПРС, так само як і сесії Верховної Ради СРСР, у добу Брежнєва відбувалися лише кілька разів на рік. Тобто, ці органи влади використовувалися для штампування рішень, прийнятих не ними.

На XXIII з'їзді КПРС у квітні 1966 р. президії ЦК була повернута попередня назва – політбюро, а керівник секретаріату ЦК знову став генеральним секретарем. Другий в історії КПРС генеральний секретар спілкувався з членами ЦК як носіями вищої влади на індивідуальному рівні. Це забезпечувало йому як координатору корпоративної влади відносну незалежність від політбюро ЦК. Постійні контакти з кількома сотнями членів Центрального комітету здійснювалися через відділи ЦК. Керівники цих відділів мали колосальні повноваження, але були технічними, а не політичними фігурами. Тільки тоді, коли апаратні працівники ставали членами ЦК КПРС (що бувало досить часто), вони перетворювалися на політичні фігури. Проте ця обставина не позначалася на статусі відділів ЦК, які залишалися трансляторами, а не носіями диктаторської влади.

Масовий терор був необхідним тільки під час комуністичного будівництва. Він став інституційно непотрібним ще до початку Другої світової війни, коли «державу-комуну» було створено. Проте держава й партія виявилися іграшками в руках Сталіна, і терор тривав, щоб вождь міг померти повновладним диктатором. Тільки після XX з'їзду КПРС масовий терор став політично неможливим незалежно від того, хто знаходився у Кремлі. Це обумовило дальшу еволюцію системи влади.

Той етап еволюції, який брежнєвські пропагандисти називали «розвинутим соціалізмом», підтримувався з боку держави індивідуальним терором, спрямо-

вуваним проти незгодних із радянським способом життя. Кількість незгодних мінімізувалася наявністю економічної диктатури (тобто майже цілковитою матеріальною залежністю членів суспільства від держави) і колосальним репресивним апаратом, який виконував функції запобігання стихійним виступам. Про організовані форми протесту говорити не доводилося: антирадянські організації в країні, насиченій сотнями тисяч співробітників держбезпеки й мільйонними масами добровільної або підневільної агентури, могли існувати тільки в умовах найглибшої законспірованості і майже цілковитої бездіяльності.

У червні 1977 р. вперше були об'єднані в руках одного політичного діяча обидві найвищі посади в компартійно-радянській системі влади. Від 1917 р. керівництво радянською гілкою влади внаслідок очевидних причин конструювалося як колективне: Всеросійським (Всесоюзним) Центральним Виконавчим Комітетом, а з 1936 р. – Верховною Радою СРСР керувала президія. Отже, поява Брежнєва на посаді голови президії Верховної Ради СРСР нічого не змінила в системі влади.

У добу «застою» ювілеї і пам'ятні дати подій, що відбулися у 1917 р. і пізніше, почали відзначатися з особливим розмахом. Напередодні 60-ї річниці «Великого Жовтня» була прийнята нова Конституція СРСР. На відміну від Конституції 1936 р., вона не мала навіть зовнішніх новацій, за винятком фіксації того, що СРСР перебуває на етапі «розвинутого соціалізму».

За відсутності масового терору диктатура компартійних вождів не могла триматися тільки на засадах економічного і політичного залякування. Необхідна була масштабна позитивна програма, яка базувалася б на пропаганді й вихованні. Потрібні були, нарешті, вагомі зусилля компартійно-радянського апарату по забезпеченню хоча б мінімальних економічних і соціальних здобутків, які були предметом цієї пропаганди. Зважаючи на неефективність командної економіки, добиватися запланованих і розпропагованих результатів із кожною новою п'ятирічкою ставало все важче. Однак населення СРСР цінувало зусилля органів влади, які прагнули полегшити його матеріальне становище. Народжене і виховане в умовах радянської дійсності, воно не могло відчувати відсутності політичної та економічної свободи і покладалося на державу у плануванні свого життя. Глухий або відкрито виражений протест викликали тільки привілеї номенклатури (хоча сама номенклатура намагалася їх не афішувати) і зусилля влади щодо русифікації українців та білорусів, викликані прагненням не допустити перетворення росіян у національну меншину у власній країні.

16. У квітні 1985 р. останній генсек М.Горбачов проголосив курс реформ, названий «перебудовою». Він щиро сподівався вдосконалити радянську владу і налагодити роботу «передавальних пасів» таким чином, щоб імпульси йшли не від керівництва до народних низів, а навпаки – від населення в Кремль. Замість імітаційних «народних рухів», якими була багата історія радянської доби (об'єднавчий рух 1922 р., колгоспний рух 1929–1931 рр., рух за освоєння нової техніки, стахановський рух і т.п.), Горбачов прагнув розгорнути широкий народний рух за перебудову. З цією метою він запропонував політику гласності і демократизації. Гласність була відома з дореволюційних часів як заміник свободи слова, а демократизація обернулася відомою з часів М.Хрущова кампанією деєсталінізації.

Із приходом до влади 54-річного М.Горбачова суспільство пов'язувало сподівання на докорінні політичні і соціально-економічні реформи. Воно не мало чітких уявлень про вектор і характер реформ, але ніхто не сумнівався в їх необхідності. «Ми чекаємо змін!» – так назвав свою пісню-хіт популярний рок-співак Віктор Цой. Прагнучи відповідати суспільним настроям, Горбачов енергійно взявся за справу. Навколо нього згуртувалася група політичних діячів,

які розуміли, що даліше гальмування реформ призведе до втрати впливу керівництва партії в суспільстві і до позбавлення Радянським Союзом провідних позицій на міжнародній арені.

Кадрові зміни у вищому керівництві, які були необхідні для забезпечення успіху реформ, новий генсек розпочав одразу після приходу до влади. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС перевів із кандидатів у члени політбюро В.Чебрикова й обрав членом політбюро секретаря ЦК М.Рижкова. На липневому (1985 р.) пленумі ЦК був звільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК у зв'язку з виходом на пенсію суперник Горбачова Г.Романов. Пленум ЦК обрав членами політбюро Є.Лігачова та Е.Шеварднадзе й увільнив 80-річного М.Тихонова від обов'язків члена політбюро у зв'язку з виходом на пенсію. Посаду голови Ради Міністрів СРСР зайняв М.Рижков. Склад вищого органу компартійного керівництва продовжував інтенсивно оновлюватися і в наступні роки. Із політбюро ЦК пішли Д.Кунаєв, А.Громико, В.Щербицький, М.Соломенцев, Г.Алієв. Новий генсек змінив персональний склад цього органу майже повністю. З попереднього складу залишався тільки В.Воротніков, обраний на цю посаду у 1983 р.

Інтенсивна кадрова чистка відбулася і в секретаріаті ЦК КПРС. Із команди Ю.Андропова в ньому залишився тільки Є.Лігачов. Склад ЦК після XXVII з'їзду КПРС (1986 р.) оновився майже наполовину. За наступні кілька років майже повністю був змінений склад перших секретарів партійних комітетів республіканського, обласного і районного рівнів. Це була найбільш масштабна після 1937–1938 рр. кадрова революція в історії КПРС. Однак ефект її під кутом зору поставлених завдань виявився незначним. Молодше покоління партійних керівників було таким же консервативним, як і попереднє.

У безпосередньому оточенні генерального секретаря ЦК почалася боротьба між ортодоксами на чолі з Є.Лігачовим і реформаторами, яких очолював обраний у червні 1987 р. у політбюро ЦК О.Яковлев. Горбачов залишався арбітром, але розумів, що його висуванці здатні у сприятливий момент поставити питання про заміну генерального секретаря. Апелювати до партійних низів у боротьбі з номенклатурою було неможливо. Мільйони рядових партійців знаходилися в лабетах залізної статутної дисципліни. За цих умов Горбачов все частіше почав звертатися через голову секретарів партійних комітетів до суспільства. Започаткована ним кампанія десталізації зустріла активну підтримку в колах ліберальної інтелігенції. Завдяки політиці гласності суспільство уперше почало знайомитися з реальною історією радянського часу.

На відміну від самодержавної Росії, Радянський Союз був побудований на контрастах: політичні реальності в ньому не збігалися з конституційною видимістю. Тому гласність одразу руйнівню почала впливати на політичну стабільність. Політика демократизації мала на меті скоротити розрив між конституційним народовладдям і реальністю. Саме через це вона обернулася кампанією десталізації, ґрунт для якої уже був підготовлений кількома роками відповідної політики Хрущова. Але хрущовська кампанія 30-річної давності була спрямована лише на подолання культу особи Сталіна, після чого згорнулася. Навпаки, кампанія Горбачова пішла вглиб і торкнулася основ компартійно-радянської системи влади.

У країні дедалі більше ускладнювалася соціально-економічна ситуація. Компартійно-радянська система влади була незалежною від поневоленого суспільства. Та безпека для її подальшого існування приховувалася в ній самій. Поневолення суспільства покладало на владу обов'язки підтримувати його життєдіяльність, тобто годувати, навчати, лікувати і розважати людей. Із усіма цими обов'язками влада справлялася дедалі гірше.

На останньому етапі реформаторських зусиль М.Горбачова суспільство почало відмовлятися від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб держа-



ви вдихнути життя в соціально-економічну і політичну систему, яка розпадалася на очах. Однак доводиться констатувати: переростання бюрократичних реформ у революційні відбувалося під впливом рішень, прийнятих владою, і тільки нею. Революція не розпочалася внаслідок народної ініціативи. Населення було цілком залежним від вертикалі влади в її різних іпостасях – компартійній, радянській, профспілковій, громадсько-політичній. Уже почали розвиватися так звані «неформальні», тобто незалежні від кремлівських владних вертикалей організації, але вони не мали значного впливу.

Виховане в радянській школі третє покоління громадян СРСР почало переконуватися в тому, що реальна історія радянської доби зовсім не збігається зі сталінським коротким курсом «Історії ВКП(б)». Люди почали задумуватися над тим, чи потрібна їм радянська влада? Прагнучи зупинити потік публікацій, присвячених «білим плямам» в історії КПРС, Лігаčov ініціював 13 березня 1988 р. появу в газеті «Советская Россия» листа лєнінградської викладачки Ніни Андрєєвої під заголовком «Не могу поступиться принципами». Вона вимагала припинити «очорніння історії КПРС». Горбачов спочатку не надав цій публікації серйозного значення. Незабаром, однак, він побачив, що партапарат почав використовувати її для розгортання кампанії, покликаної обмежити гласність і поставити політику «перебудови» в жорсткі рамки. Суспільство не відреагувало на ці спроби, пам'ятаючи терор минулих десятиліть і «профілактичні» заходи КДБ проти інакомислячих. Із досить великим запізненням – тільки 5 квітня газета «Правда» надрукувала редакційну статтю «Принципи перебудови: революційне мислення в дії», в якій виступ «Советской России» визначався як «маніфест антиперебудовних сил». Після цього вплив Лігачова на політику Кремля різко послабився. Натомість істотно зріс вплив Яковлева.

Незважаючи на широкі повноваження, М.Горбачов не відразу добився від членів ЦК КПРС згоди на скликання в період між двома з'їздами партконференції (попередня відбулася у 1941 р.). Така конференція була потрібна, щоб заручитися підтримкою всієї партії на проведення реформ. Трирічні спроби перебудувати за допомогою ЦК КПРС зашкарублі процедури прийняття політичних рішень виявилися непродуктивними.

Готовність генерального секретаря до рішучих дій із метою подолати опір номенклатури назрілим реформам зустріла суспільну підтримку. У такій атмосфері відбулися вибори делегатів на ХІХ партконференцію. Рядовим членам партії уперше була надана можливість вибору кожного делегата з кількох альтернативних кандидатур при таємному голосуванні<sup>42</sup>. Однак партапарат і за цих умов забезпечив обрання потрібних йому кандидатів. Делегатами конференції стали лише деякі реформатори, які здобули собі ім'я завдяки виступам у засобах масової інформації.

План Горбачова зводився до того, щоб перетворити Радянський Союз на «соціалістичну правову державу». Тим самим генеральний секретар ЦК КПРС опосередковано визнавав, що очолювана ним держава правовою не була. Хоч її засновники приховували свою владу над партією і країною під евфемізмом «диктатури пролетаріату», а їхні наступники у повоєнні десятиліття взагалі відмовилися від незручного слова «диктатура», кожний громадянин знав, що партія в особі її керівників стоїть над законами.

У систему влади Горбачов прагнув внести виборче начало, тобто поставити формування партійних і радянських органів у залежність від тих, хто їх обирав. Партійні комітети обиралися членами партії, і він домігся того, щоб січневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС прийняв ключове рішення про здійснення таких виборів на альтернативній основі при таємному голосуванні. Він розраховував заручитися підтримкою партійної конференції для організації таких же вільних виборів у радянські органи влади всіма громадянами СРСР.

Та наміри Горбачова не обмежувалися тільки цим. Адже виявилось, що партапарат спромігся вихолостити формулу вільних виборів під час обрання делегатів XIX партконференції. Щоб реально демократизувати політичний лад, треба було позбавити ради опіки з боку парткомів, або, як висловлювався генеральний секретар ЦК, забезпечити «повновладдя рад». Таким способом він сподівався покінчити з феодальними за своєю природою взаєминами особистої відданості, які існували між функціонерами різних ланок апарату і перетворювали «внутрішню партію» в середньовічний орден. Мова йшла про ліквідацію диктатури керівників партії. Вони повинні були так само підпорядковуватися законам, як і всі інші люди. Закони мали прийматися владою, сформованою на вільних виборах. Суспільству повертався суверенітет, завойований ним після падіння самодержавства, але через кілька місяців узурпований більшовицьким переворотом.

Реформа, яку пропонував М.Горбачов, була пов'язана і з його особистими політичними розрахунками. Надаючи радам повноту влади, генеральний секретар ЦК КПРС позбавлявся залежності від політбюро і секретаріату, тобто структур, які він очолював у Центральному комітеті. Відчуваючи, що влада уже давно гниє, Горбачов бажав знайти собі місце в реформованій системі, створюваній за його вирішальною участю.

XIX конференція КПРС відкрилася 28 червня 1988 р. Головною темою її порядку денного була політична реформа. У своїй доповіді М.Горбачов надав їй оманливий вигляд повернення до форм організації влади, які були ліквідовані Конституцією СРСР 1936 р. Винесена на розгляд партконференції форма організації влади справді нагадувала ленінську, але подібність була зовнішньою. Всесоюзні, республіканські і місцеві з'їзди рад, які скликалися в 1917–1936 рр., були слухняними провідниками компартійної диктатури.

За концепцією М.Горбачова, вищим органом представницької влади ставав З'їзд народних депутатів. Дві третини депутатів з'їзду обиралися шляхом прямих і вільних виборів на основі альтернативності при таємному голосуванні. Третина депутатів висувалася офіційно зареєстрованими громадськими організаціями – КПРС, комсомолом, профспілками, творчими спілками, науковою громадськістю тощо. Кожний номенклатурний працівник, який бажав стати народним депутатом, повинен був пройти через сито вільних виборів. Третина місць від громадських організацій, які надійно контролювалися апаратом, призначалася в основному для тих функціонерів вищого рангу, які остерігалися опинитися віч-на-віч із виборцями.

З'їзд мав збиратися кілька разів на рік, а його депутати повинні були працювати на своїх попередніх місцях роботи. Він обирав Верховну Раду чисельністю до 400 депутатів – орган, який володів винятковим правом приймати закони. Склад Ради повинен був щорічно оновлюватися за рахунок народних депутатів, щоб всі вони до нових виборів встигли попрацювати у постійно діючому законодавчому органі.

Якщо політична реформа перетворювала Верховну Раду на єдине в країні джерело влади, то найвищою персональною посадою ставав пост голови парламенту, а не генерального секретаря ЦК КПРС. Горбачов належним чином підготувався до виборів на З'їзд народних депутатів. Вересневий (1988 р.) пленум ЦК дав генеральному секретареві рекомендацію виставити свою кандидатуру на вакантну у зв'язку з переходом А.Громико на пенсію посаду голови президії Верховної Ради СРСР. Зайнявши цю посаду, Горбачов міг претендувати на підтвердження своїх повноважень під час формування на З'їзді народних депутатів СРСР нового складу Верховної Ради.

Конституційна реформа не зустріла чітко артикульованих заперечень на самій конференції, хоч керівники партії фактично відмовлялися від влади на ко-

ристь рад. Частково це можна пояснити вправністю, з якою спрямовував генеральний секретар ЦК хід конференції. З його ініціативи дебати частково трансливалися по телебаченню, і кожний виступаючий не бажав позиціонувати себе як ворога реформ. Противники Горбачова могли лише висловлювати сумніви щодо чіткості цілей і орієнтирів, поставлених Центральним комітетом і генеральним секретарем ЦК.

Горбачов не допустив дискусії у питанні про політичну реформу. Проголошені ним тези були негайно проголосовані і прийняті при кількох голосах проти. Мало хто з делегатів партконференції побажав виглядати ретроградом, коли його ставили перед дилемою у питанні, чи варто віддавати владу народу. Коли питання ставилося рубя, демагогічні виверти про народність компартійної влади не спрацьовували. Однак головна причина згоди представників номенклатури на реформу мала інше коріння. Вони звикли до того, що членство в рядах різних рівнів завжди було доповненням до відповідної за рівнем партійної посади. У свідомості компартійно-радянських чиновників партійний апарат не відрізнявся від радянського, що цілком відповідало правді життя. Тому вони не сприйняли перехід влади від партійних комітетів до рад та їх виконкомів як надто велику новачу. Деякі з них звикли керувати як секретарі парткомів, інші працювали в системі радянських органів. У біографії багатьох із них радянські посади чергувалися з партійними і навпаки. Перехід з одного крісла в інше вважався не принциповим, тому що вони залишалися членами однієї «внутрішньої партії».

Проблема полягала лише в тому, що раніше на керівні посади призначали, а тепер треба було шукати підтримки у виборців. Проте Горбачов передбачив появу такої проблеми і своєчасно усунув можливі заперечення з боку тих, хто мав право голосу при розгляді цього питання на партконференції в червні-липні і на позачерговій сесії Верховної Ради у листопаді 1988 р. Вони ставали народними депутатами автоматично, тобто через громадські організації. Ті, хто не мав права голосу при розгляді цього питання, були змушені балотуватися в округах.

Під кутом зору «персонального крісла» конституційна реформа справді була малопомітною подією. Та ні Горбачов, ні його радники не усвідомили її доленосного значення в трансформації компартійно-радянської системи влади. Виступаючи 29 листопада 1988 р. на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР з доповіддю «До повновладдя Рад і створення соціалістичної правової держави», Горбачов заявив: «Нас багато чому навчив досвід невдалий у минулому спроб поліпшити стан справ в економіці, не змінюючи нічого в політиці, не здійснюючи широким демократичних перетворень. Політична реформа – це свого роду кисень, необхідний для життєдіяльності суспільного організму. Її мета – через демократизацію всіх сторін життя з'єднати інтереси особистості з інтересами колективу та всього суспільства, на ділі утвердити людину праці в становищі господаря й на виробництві, і в державі, поставити її в центр усього політичного процесу»<sup>43</sup>. Проте за цими красивими словами була порожнеча. Горбачов не міг об'єктивно оцінити радянський лад і пануючу в ньому систему влади, тому що все життя перебував у них. Зміною статусу рад він прагнув підняти авторитет партії. Але останній генсек порушив, сам того не розуміючи, дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади – її неподільність та незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною з першими вільними виборами до Верховної Ради.

Початок пострадянського періоду датується 1991-м роком. Насправді, однак, його треба датувати 1989–1990-ми роками, тобто періодом, коли конституційна реформа запрацювала. Вибори 1989 р. на З'їзд народних депутатів СРСР і вибори 1990 р. у республіканські та місцеві органи влади створили нову політичну реальність, хоч її ще не усвідомили у повному обсязі ні всередині країни,

ні за її межами. Замість радянської влади, яка тримала кожного громадянина у цілковитій залежності від командного центру в Кремлі, в СРСР почала функціонувати демократична влада, сформована самими громадянами на вільних виборах. Зміна влади маскувалася інерційністю політичного мислення. Частіше за все ті, хто обирав, і ті, кого обирали, керувалися звичними нормами поведінки. Зокрема, радянські органи влади, як і раніше, чекали керівних вказівок від секретарів компартійного комітету, якому вони раніше підпорядковувалися.

Щоб усвідомити зміну становища номенклатурного клану в пострадянському суспільстві, потрібно визначити його соціальне обличчя при комунізмі. Тут мається на увазі не ідеологема «світлого майбутнього», а реальний лад, створений партією більшовиків під час «революції згори» 1918–1938 рр. Замаскована під ідеологему «загальнонародна», державна власність у СРСР мала іншу природу, ніж власність, яка управлялася державою у дореволюційній Росії або в країнах сучасного Заходу. Вона функціонувала в умовах майже цілковитої відсутності приватної власності, яка є основою розвинутої людської цивілізації. У системі виробничих відносин замаскована під «особисту» приватна власність колгоспників на присадибну ділянку не мала істотного значення. Практична відсутність приватної власності на засоби виробництва в умовах функціонування гранично централізованої компартійно-радянської системи влади парадоксальним чином впливала на соціальну природу державної власності. Вона ставала приватною власністю одного сукупного власника – керівництва державної партії.

Коли партія більшовиків здобула статус державної структури, з неї виділилася «внутрішня партія» – номенклатура. Носії диктатури мали потребу у виконавцях своїх рішень. Ці виконавці наділялися владою, обсяг якої залежав від посади в ієрархічній системі влади. Втрачаючи посаду, номенклатурний працівник будь-якого рівня одразу позбавлявся набутого соціального статусу та засобів існування, тобто ставав ізгоем. У процесі реалізації конституційної реформи 1988 р. компартійно-радянська номенклатура якщо не зрозуміла, то відчула, що державна власність втратила статус власності тоталітарної держави і може бути приватизована усіма, хто цього бажає. Не гаючи часу, вона почала привласнювати все, що могла. Соціально-економічний лад, який уже давно знаходився в стані перманентної кризи, почав агонізувати разом із КПРС.

<sup>1</sup> Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.458.

<sup>2</sup> Там само.

<sup>3</sup> Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва, 1999. – 768 с.

<sup>4</sup> Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.38. – С.233.

<sup>5</sup> Там само. – Т.36. – С.6.

<sup>6</sup> Там само. – Т.31. – С.341.

<sup>7</sup> Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.570.

<sup>8</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.56.

<sup>9</sup> Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – К., 1937. – С.76.

<sup>10</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.75.

<sup>11</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.225.

<sup>12</sup> Там само. – С.227.

<sup>13</sup> Деятели СССР и революционного движения России. – Москва, 1989. – С.822–823.

<sup>14</sup> Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.45. – С.328.

<sup>15</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні... – С.239.

- <sup>16</sup> Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – С.120.
- <sup>17</sup> Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС: Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990. – С.24–28.
- <sup>18</sup> Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.47.
- <sup>19</sup> Там же. – С.122.
- <sup>20</sup> Там же. – Т.13. – С.110.
- <sup>21</sup> Сталин и Каганович: Переписка: 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.274.
- <sup>22</sup> Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.256.
- <sup>23</sup> Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С.343.
- <sup>24</sup> Там само. – С.347.
- <sup>25</sup> Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119, 402.
- <sup>26</sup> Після XVIII партз'їзду Сталін почав підписувати документи як секретар ЦК. Це не означало зміни його статусу в партії і ЦК. Мабуть (сам він пояснив не залишив) назва посади перестала його задовольняти. В одному випадку, коли виникла потреба позначити місце Сталіна серед секретарів ЦК, його посада чітко визначалася – перший секретар – у постанові політбюро ЦК ВКП(б) «Про посилення роботи радянських центральних і місцевих органів» від 4 травня 1941 р. Див.: Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – Москва, 1996. – С.254.
- <sup>27</sup> Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917–1936). – С.380.
- <sup>28</sup> Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К., 1999. – С.250.
- <sup>29</sup> Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – С.251.
- <sup>30</sup> Там же. – С.255.
- <sup>31</sup> Сталин И. Сочинения. – Т.5. – С.336.
- <sup>32</sup> Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.): Сб. документов. – Москва, 1978. – С.114.
- <sup>33</sup> Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – Москва, 1985. – С.484.
- <sup>34</sup> Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С.194.
- <sup>35</sup> Гриневич В. Конституційні перетворення 1944 р. і український вимір // Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.4. – К., 2003. – С.270–271.
- <sup>36</sup> Там само. – С.252.
- <sup>37</sup> Там само. – С.253.
- <sup>38</sup> Там само. – С.254.
- <sup>39</sup> Лещенко Л.О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.537.
- <sup>40</sup> Кульчицький С.В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. – С.49.
- <sup>41</sup> Берия Лаврентий. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – Москва, 1999. – С.19–66.
- <sup>42</sup> Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Москва, 1998. – С.538.
- <sup>43</sup> Горбачов М.С. К полновластью Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной XII сессии Верховного Совета СССР 11-го созыва. 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – Москва, 1988. – С.5.

*The theses, that chronologically embrace Soviet period, analyze the evolution of political regime established by V.Lenin. The author states that in the course of this evolution, under influence of time demands, the type of cooperation of institutes of Soviet power and the kinds of its relations with enslaved society were changing. Alongside, evolution of authority was not reflected in its nature, which always remained dictatorial. The first attempt of actual democratization of political regime in the USSR during Horbachov's «perestroika» came to dissolution of CPSU, which carried out dictatorship, and also of communist government and of non-contiguous (countries of central-Eastern Europe) and contiguous (union republics) territories of the Soviet Empire.*